

Om en dansk kirkeindvielse i 1628 (Christianstad i Skaane)

En liturgisk-musikalsk undersøgelse

Christian Vestergaard-Pedersen

I sin „Skrivcalender“ for året 1614 noterer Chr. 4. ved den 19. maj: »Bleff den nye Befestning på Alløe affstucken«¹.

Bag ordet „Befestning“ ligger de krigeriske begivenheder mellem Danmark og Sverige, der på det tidspunkt koncentrerede sig om danskernes indtagelse af Kalmar og deres omfattende ødelæggelser i form af plyndringer og brande m.v. nord for den daværende grænse mellem Danmark og Sverige, og Gustav 2. Adolf's hæventog ned i Skåne i februar 1612, der havde til følge, som kongen selv udtrykker det, »att 24 kyrksocknar och staden Vä är uti aska«². Eller som man kan læse det i Ravlunda kirke (nær havet i det sydøstlige Skåne): »Anno 1612. den 4 Febrüari kome de Süenske ind i giønge Herrid der Brende røffüede oc ødelagde vid Fem eller sex oc tiüfua Kÿrcke sogner: Den 8 Februari Brende Ve ...«. Chr. 4. forbød nu indbyggerne i Vä at genopbygge byen³, og den 22. maj 1614 udfærdigede og underskrev han Christianstad's *foundationsbrev* ⁴. (Privilegiebrevet blev først undertegnet den 15. marts 1622 ⁵). Det var kongens ønske at bygge en ny købstad, der tillige skulle være fæstning, og at skabe en bedre forbindelse mellem Helsingborg – og Skåne i øvrigt – og den nordøstlige del af det danske rige, hvor grænsefæstningen Christianopol, grundlagt i 1599, var blevet brændt i 1611 af den da 16-årige kronprins Gustaf [2.] Adolf, men blev genopbygget og fik ny kirke fra 1618 – 1624 og privilegiebrev 5. maj 1622, men på grund af den udsatte beliggenhed fik den ikke sin status som grænsefæstning tilbage, hvorimod dens renæssance-byplan i en strammere og mere konsekvent form blev overført til den nye købstad.

Det ligger udenfor denne artikels rammer at følge den nye bys tilbliven. Dog må naturligvis kirken og visse forhold den vedrørende omtales, for den var jo ikke blot den fornemste bygning i den nye købstad og tillige højt placeret i kongens byggevirkomhed i det hele taget, men det er jo i denne bygning, dette renæssancetempel⁶, om man vil, at den begivenhed finder sted, hvis musikalske dele skal behandles senere.

Byen med de lige gader og rette vinkler og volde og forskudte byporte m.v. lå omgivet af vand, og havde derved gunstige betingelser hvad forsvar (og angreb?) angik. Men netop en sådan „våd“ placering gav en del vanskeligheder i opbygningsfasen. Kun m.h.t. kirkebygningen undgik man dette besvær, idet

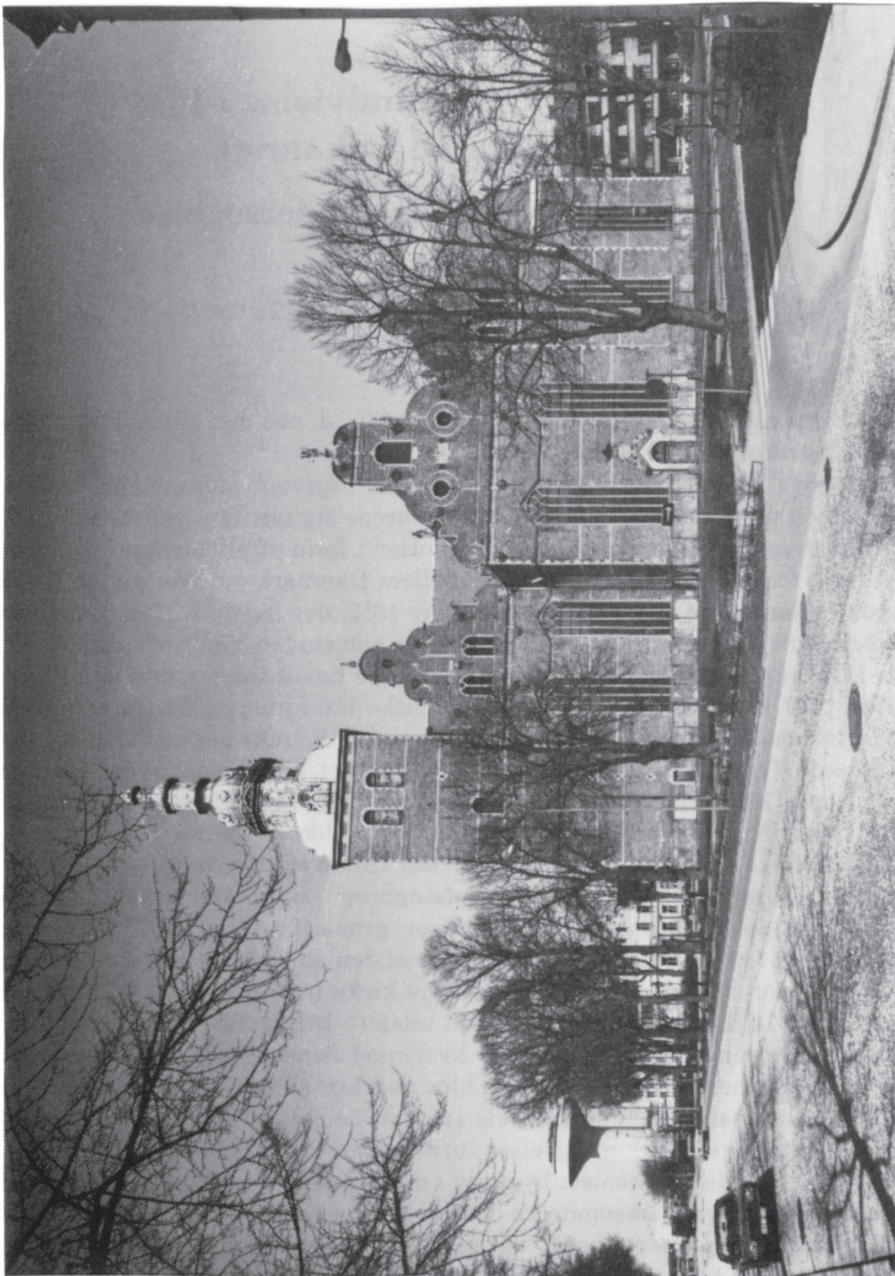

Illustration 1. Trefoldighedskirken
Foto: Ingvar Jönsson, Kristianstad

man valgte det sted, hvor jordbunden var mest stabil og bæredygtig. Da byens grundplan var lagt i retningerne SSØ og NNV, kunne kirkebygningen, på grund af traditionen med en Ø-V-linie ved kirkebyggeri, ikke indpasses i grundplanen. Det klarede man på den måde, at man på den udvalgte grund dispenserede fra den strenge grundplan og „drejede“ kirkebygningen, så den kunne fastholde Ø-V-linien. Og samtidig rykkede man bygningen så langt som muligt frem mod Store Torv (der lå i den nordlige og lidt fornemmere del af byen), og man udsmykkede korgavlen på særlig vis, så den kunne „repræsentere“ det storslåede bygningsværk på værdig måde⁷. Om selve kirken må henvises til den relevante litteratur⁸.

Kontrakten om bygning af kirken blev sluttet med bygmester David Nyborg den 13. dec. 1617⁹, så der gik altså ca. 10½ år, før den blev indviet (i 1628 – i ufærdig stand! se senere). Men allerede i 1617 har den daværende superintendent holdt visitats. I Visitatsbogen¹⁰ kan man læse: »visitatio novæ ecclesiae Christianostadiensis prima anno 1617 die Mercurii [= 22. februar] ante pascha ...«. Aastrup var superintendent 1611 – 1619, og både han og hans efterfølger beretter også om visitatser i skolen (om denne se senere). Fra 1620 hed superintendente Matz Jensøn Medelfar (jeg vælger denne navneform), og blandt hans visitatser kan nævnes den i 1622, da han holdt prædiken „in ecclesia Christianostadiensis“. Det er næppe en tilfældighed, at der ved de første visitatser bruges ordet „ecclesia“, men fra 1625 ordet „templum“¹¹, idet de to ord formentlig skal dække begreberne „menighed“ og „bygning“ (overensstemmende med det græske ord „ekklesia“, der betyder „en folkeforsamling“ (i græske fristater) og det latinske ord „templum“, der kan oversættes med „et afgrænset rum“ og „et indviet sted“).

Vi ved¹², at de sidste piller – i alt 12 (symbolsk?) af usædvanlig og dristig slankhed – blev rejst af bl.a. kongens bådsmænd i 1625, og at man samtidig var i færd med at lægge bly på taget, så det skulle altså være muligt at opholde sig og evt. samles i rummet. Og årstallet 1626 står over både syd- og nordportal.

Denne potentielle brug af kirkerummet skabte en uventet og dramatisk situation, da kirkens første sognepræst Jørgen Christophersen i 1626 holdt juleprædiken i kirken. Dette blev af kongen opfattet som en indvielse uden hans viden, og han reagerede da også voldsomt, da han hørte om det. Han befandt sig på det tidspunkt i Tyskland (på grund af krigen). I et missive til Otte Marsvin (fra Kroneborg) den 11. februar 1627 siger kongen; »Vid at eftersom vi naad. komme i Forfaring, hvorledes Sognepræsten udi vor Kiøbstad Christianstad sig skal have understaaet, Kirken der sammesteds at indvie uden nogen herom given befaling, da bede vi dig og ville, at du hannem forfølge, saa at han for saadan sin forseelse efter formuen til de Fattige noget udgiver«. Endnu den 29. december 1627 kommer et brev, i hvilket kongen gennem Cantsleren beder en række høje gejstlige tage affære.¹³ Alt sammen måske kun at kalde en overreaktion, al den stund Jørgen Christophersen allerede den 13. januar 1627 giver følgende kommentar til rygterne (og anklagen) om

kirkeindvielse: »Jeg hafwer intet andet gjort paa Juledag [1626] i min første predicken end forklaret Christi fødsels historia och siden anden ordentlig materie; huis [= hvad] solennitet til saadane ny Kircker behørig kand were, haffwer D:nus Episcopus sig forbeholden hwilket samme jeg haffwer oc forkyndiget«¹⁴. Og Jørgen Christophersen kan ydermere forsvare sig med, at han har gjort det efter ønske fra byens borgere og garnisonen og med anbefaling fra lensherren og med superintendentens accept. Og afslutningen på disse forviklinger kommer da i et missive af 28. april 1628 (fra København) til Matz: »Vider, at eftersom vi erfarer, Christianstads Kirke endnu ikke at skal være indviet, da beder vi Eder og ville, at I med første lejlighed den indvier«¹⁵.

Og det sker da den 8. juni 1628, på trinitatis søndag. Det hedder i visitatsbogen: »Anno 1628 8 junij dominica trinitatis jnauguratio templi Christianostadiensis facta præsantibus multis nobilibus«¹⁶.

Inden en gennemgang af indvielsesgudstjenesten blot yderligere et par bemærkninger om de to gejstlige hovedpersoner: superintendenten Matz Jensen Medelfar og provst Jørgen Christophersen – samt om skolen.

I sin bestalling for *Medelfar* siger Chr. 4. bl.a., at han skal »have flittig Opseende med, at Guds Ord prædikes og læres rent og purt allevegne udi Stiftet. Desligeste at skolerne med gode og skikkelige Personer til Skolemestre, som Ungdommen udi Guds frygt og boglige Kunster retteligen kan opdrage, blive forsørgede, og at altingest med Religionen ganske skikkeligen og ordentligen tilgås efter Ordinansen, og udi Visitats og anden Bestilling, som hans Kald og Embede udfordrer, sig flitteligen og uforsømmeligen lader befinde. ... Laddes det ingenlunde. Givet Hafniæ 2. Martii Ao. 1620«¹⁷. Ud over at notere det for ortodoksien så afgørende »at Guds Ord prædikes og læres [fremhævet her] rent og purt« er det værd at lægge mærke til, i hvor høj grad kongen pålægger superintendenten at varetage sit tilsyn med skolen. Og det gælder også ansættelse af de personer, der skal opdrage børnene »i Guds frygt og boglige Kunster«. Visitatsbogen fortæller tydeligt om dette. Som eks. skal nævnes, at Me. i 1620 i en for skolen kritisk situation – den var uden rektor og under pestens hærgen – indsatte Olaus Petri som rektor. Han havde stillingen til 1629¹⁸ (og var vel til stede ved indvielsen, selv om Me. i Enc. sacra (om denne beretning fra 1633 se senere side 94f) kun nævner de officielle kirkelige og verdslige repræsentanter).

Gennem Me.s referat af visitatserne får man på den ene side et meget levende billede af hans flid og nidkærhed som kirkens overhoved og tilsynsmand og på den anden side et meget alsidigt og broget indtryk af de talrige både som mennesker og som sjælehyrder så forskellige embedsindehavere, rækken af fra det pligttopfyldende og frugtbringende over det tragiske til det kriminelle og bespottelige¹⁹.

Også over for andre kunne han opleve det usædvanlige, og i tilfældet Rosenkrantz gik det endda i retning af det livstruende. Om denne begivenhed kun dette, at den her og der nok er udstyret med ikke helt troværdige træk, men resultatet af at »han slog Dr. Mads Jensen, Bisp udi Lund, paa Munden i

*(Et decor et gravitas humani et pectoris indicio,
 In pietate hunc vultu, quæ docet, arte nitent.
 Verum Doctusque facunda incendia lingue,
 Quæ sacrum officii rite colorat opus, vix
 Et magnæ dotes, genij, quas scripta revelant,
 Quæ graphio pingat dextera, nulla vixet.
 Sereniss. Danicæ et Norveg. Ere. Regis Sculptor. Sile. P. Gulp.)*

Illustration 2.

Mads Jensen Medelfar (fra *Encoenia sacra*)
 Det Kgl. Bibliotek

hans eget Hus« blev en bøde på 3000 Rigsdaler, der kom Frederiksborg stats-skole til gode. (Me. havde været slotspræst på Frederiksborg)²⁰.

Om Me. som taler og prædikant vil et citat kunne gøre god fyldest: »Hans talrige ligprædikener over adelige og hans uhyre vidtløftige indvielsestale i Trefoldighedskirken i Kristianstad [...] giver et godt indtryk af hans formåen i så henseende. Bugnende af lærdom, ordrige og allegoriserende i formen, strengt ortodokse i indholdet er disse taler typiske for tidens homiletiske ideal, men det levende kærnefulde sprog er et udtryk for talerens egen kraftigt skårne personlighed«²¹.

Indskriften på hans (tredelte) epitafium i Lunds domkirke er på latin. I øverste felt læses »Beati qvi in domino moriuntur« (Salige er de, der dør i Herren), hvorefter følger (som „overskrift“ på inskriptionen i det store felt) de fire bogstaver DOMS = Deo Optimo Maximo Sacrum (Helliget den gode almægtige Gud) og så selve inskriptionen (her på (nutids-)dansk efter den norske oversættelse i Wilhelm Lassen's bog *Biskop i Lund (1620 – 1637) Dr. Mats Jenssøn Medelfar's agnatiske descendenter ...*, Christiania 1901, side XI):

Mats Jenssen Kannik i Lund og Roskildes domkapitel, født i Middelfart på Fyn 1579, 25. april. Fra den nederste skolebænk nåede han, gennem alle skolens trin, op til kirkens højeste embede.

Blev 1603 en samvittighedsfuld rektor, 1604 en trofast kapellan, 1611 en årvågen sjælehyrde, 1612 en hæderværdig provst, 1614 [1616] en højt yndet kongelig hofprædikant, 1620 biskop i ærkestiftet Lund, samt dr. theol. Ærverdige ved sin uskrømtede gudsfrygt, sin sindrige lærdom, sin flydende veltalenhed, sin skarpsynte klogskab og sin overlegne autoritet. Fra en så rig begavelses ærefulde byrde frigjorde omsider den ædle sjæls fra Gud stammende ånd sig frimodigen ved en salig hjemgang til sin himmelske arv 14. maj 1636 [skal være 1637]. De jordiske levninger har, ved hans efterladtes kærlighedsfulde omsorg, her fundet sit hvilested.

Indskriften er (måske) forfattet af Me.s svigersøn, dr. med. Oluf Worm. I nederste felt står Me.s valgsprog: Sermo Dei acutior gladio. Eb. IV. (I den danske oversættelse lyder dette vers: Guds ord er levende og virkende og skarpere end noget tveægget sværd).

I nævnte bog af W.L. gengives også (side 2) det i Enc. sacra benyttede kobberstik af Simon de Pas fra 1633 (Me. er her 54 år). Den latinske tekst under billed-ovalen er (side XII) oversat således (sprogligt som ovenfor):

Både skønhed og alvor, – udtrykket
for det ydre som for det indre –
har kunsten i dette åsyn smukt forstået at fremstille.
Men den lærde tunges veltalende ild,
der først får sin rette farve i livskaldets hellige gerning,
og de store åndens gaver, som fremskinner i mandens skrifter, –
det kan ingen kunstners gravstikke fremstille.

(Af Willich Westhoff. Om denne se bl.a. i samme bog side 62 og i DBL).

Om Jørgen Christophersen følgende:

I sin bog (se note 8) bemærker La. side 11, at Christophersen nok var til stede i 1628, men han fik ikke lov til at assistere på grund af hans „indvielse“ af kirken. Jo, han medvirkede, idet det var ham, der varetog Actus tertius i indvielses-handlingen²² (se senere om dette i Enc. sacra).

Christophersen omtales et par gange i visitatsbogen: den 6. marts 1622 prædikede Me. i kirken og visiterede derefter sammen med Christophersen, og »auditores dederunt ipsi bonum testimonium ut et comministro ac rectori scholæ«. (Comminister var »H. Peder Pederssøn Sognepræst til Noseby / Ordens Mettiner [=kapellan] vdi Christian Stad«, som Me. udtrykker det i nævnte beretning). Derimod har det nok været lidt ubehageligt for Christophersen ved visitatsen den 10. juni 1625. Præsterne i Gersherit (hans provsti) var indkaldt til konvent i kirken (der nu kaldtes „templum“), og her anklagede Me. ham i alle præsters nærværelse for forsømmelighed og egenkærlighed (dette sidste ord på græsk). Der forlyder ikke noget om sagens art, men Me. skriver, at Christophersen lovede bod og bedring. Og Me. slutter med ordene »Det Deus felicissimum successum«! – På Christophersens gravsten (formentlig den ældste i kirken) står (på latin; her på dansk efter den svenske oversættelse i det af Lundborg nævnte værk (i note 8 her), gentaget i Hugo Carlsson's artikel (se note 22 her)):

Våg. I kender ikke timen. Bed. Vær hilset og stands, du vandrer, og hvis du har tid, så se her og læs. Her hviler de dødelige rester af M[agister] *Georgius Christophorus*, berømt ved sin teologiske og humanistiske lærdom: før sin manddom lærer for Herløv's ungdom, derefter præst i det berømte Væ, mens den var by og blomstrede, samt provst, derefter [den] første [sogne]præst og nidkær lærer i denne nydannede menighed, slutteligt død i det Kristi år 1630 den 15. januar i sit 70. år, i det 40. år af sin embedsperiode og i det 32. år af sit ægteskab.

På hans rigt udstyrede epitafium i kirken læses en række bibelord²³.

Med hensyn til en skole i den nye købstad siger Chr. 4. i fundamentsbrevet: »Saasnat forskrefne øe noget bliffver med bygning forbedret och borgerne der at bo indrager, skal och vorde en *skola* der bygt och anret, hvorudi ungdommen kan blive optuchtet och udi bogelige konster forbedret«²⁴.

Selve skolebygningen var et 22 fag langt bindingsværkshus fra Åhusgaard (Åhus lå (ligger!) ved Østersøen), og det blev placeret i umiddelbar nærhed af kirkens vestlige del – i øvrigt med præstegården (færdig 1620) som nærmeste nabo mod øst – hvorved man fulgte traditionen med det nære naboskab mellem kirke og skole rent geografisk set, med motivering i drengenes pligter som sangere ved tjenester i kirken – selvom denne kirketjeneste in casu lå nogle år ude i fremtiden og de indtil da måtte medvirke i skolen, der tillige fungerede som kirke, idet der i 1515 – 16 blev opsat prædikestol og alter. De blev begge overflyttet til kirken til midlertidig brug dér indtil henholdsvis 1630 og 1631 (se også senere i artiklen).

Ved siden af den lange skolebygning, d.v.s. i en vinkel ind mod kirken, byggedes et mindre hus for skolemesteren og hørerne. Når der tales om hørere i flertal, så må der jo være mindst to! Cavallin siger, at »skolan fra 1618 [1617?] förestodes af en Skolmästare samt två eller tre Colleger, eller som de då kallades, Hörare ...«²⁵. Det kan da, i bedste fald, have drejet sig om tre kollegaklasser og en rektor-klasse²⁶. Når der på side 2 i superintendentens beretning fra 1633 siges »Christianstads Skolemester oc Skoletienerne / met Skolebørnene / ...«, så er det igen usikkert, hvor mange der præcist er tale om. Og man vil umiddelbart spørge, om der er drenge og lærere nok til at synge 8-stemigt? Og det er jo ikke blot som indledning til gudstjenesten, der skal synges 8st., for gudstjenesten slutter med endda *to* motetter med dette stemmetal. Dertil kommer, at der til udførelse af disse 8st. ting også skal bruges instrumentister, »som E. Welb. Mand / Jørgen Wrne ... haffde ladet der til forordne«. (side 2 i Enc. Sacra). Men hvor kommer disse instrumentister fra? Har skolen selv haft nogle (som vi hører om senere i dens historie), eller er det stadsmusikanter, der medvirker? Det var jo lensmanden, der havde forordnet dem. Eller kommer de udefra²⁷? Når instrumenter medvirker i sådanne værker, så kan man jo nøjes med et begrænset antal sangere, idet instrumenterne ud over at medvirke med normal besætning eller evt. forstærke en måske svag besætning (i begge tilfælde = *colla parte*), også kan erstatte manglende sangere på en eller flere korstemmer (og derved klangligt ændre gruppen!), men vi får ingen konkrete oplysninger om dette. Da Me. i det store og hele er ret omhyggelig i sine oplysninger vedr. de musikalske dele, så forledes(!) man til at tro, at der virkelig er tale om lokale kræfter og at han måske ville have gjort bemærkninger derom, hvis der havde været assistance udefra²⁸. Måske skal ordene „Skoletieneerne“ og „Skolebørnene“ repræsentere adskilligt flere personer end man ville forvente, ikke mindst skolens beskedne alder taget i betragtning. Til delvis støtte for denne antagelse kan henvises til den af Bengt Boalt omtalte regnskabsbog for årene 1634 – 44²⁹, i hvilken periode der har været 60 elever, men kun to hørere! Det anførte elevtal (vel lidt lavere i 1628) tillader meget vel udførelse af 8st. satser, men hørernes antal! Der må have været assistance udefra (se under note 96).

Chr. 4.s nye by var i så mange henseender noget usædvanligt og særpræget. Og var kirken et fremragende eksempel på kongens bygningskunst og -kunnen, så er superintendentens beretning om kirkens indvielse i lige så høj grad noget enestående i sin fylde og som eksempel på den for tiden så karakteristiske ortodokse prædiken³⁰.

Bogens titel er »Encoenia Sacra, Christelig Indvielsis Prædicken / ...«. De tre danske ord er en oversættelse af de to latinske ord. Ordet „encoenia“ er den latinske form for det græske ord „egkaínia“, der refererer til tempelindvielsesfesten (se ordet i den græske tekst til Joh. 10 vers 22). Bogen, der først blev trykt i 1633, danner grundlaget for denne artikel. Der findes tre ekspl. af bogen på Det kgl. Bibliotek i København, et ekspl. på Statsbiblioteket i Århus, et ekspl. i Karen Brahe's samling i Landsarkivet for Fyn i Odense (tak

Illustration 3.

Titelside i Encoenia sacra
 Det Kgl. Bibliotek

til Statsbibliotek og Landsarkiv) og to ekspl. i Kristianstad³¹. (Findes der mon flere?).

Bøgerne er i 4-format. Der er enkelte indholdsmæssige forskelle på de første og sidste sider i de tre eksemplarer i København, ligesom der er en del uregelmæssigheder m.h.t. sidetal (forkerte tal og manglende tal) og fordelingen af ordene „Encoenia“ og „sacra“ som overskrift på siderne.

En oversigt over de tre bøger ser ud som vist på side 97:

Fortalen er dediceret »Erlig oc Velbiurdig Herre oc Streng Ridder / Her Jørgen Vrne til Alsløff / Danmarckis Rigis Raad oc Marsk / Kongel: Mayttz Befalnings Mand offuer Westervig Closter vdi Jutland / ...«. (Urne var lensmand over Christianstad fra 1627 – 32). Heri tales bl.a. om Chr. 4.s omsorg for den rene og rette religion ved, tidsfæstet gennem årstal, at referere afvisningen af en række anslag i retning af papisme og jesuitisme, og i øvrigt nævnes den norske ordinans, forordninger og for året 1633 bibelen »igiennemseet oc Tryckt paa ny / oc nu med Vers affdelet ...«.

Efter *Fortalen* læses flg. eks. på baroktidens tal-kabbalistik: Vt DIES sVpra DIES regl nostro eX gratia InsVper aDIIClat (= 1633). Ordene er ps. 61 vers 7. (Se bl.a. også Scheidt, der i »*III. et ultima pars tabulaturæ*« nederst på titelbladet skriver: IesVs ChrIstVs noster ReDeMptor VIVIt (alle versalier, undtagen R, er skrevet med rødt) og som afslutning på forordet VIVat MVsICa DIVIna, der ligeledes bliver 1624).

Fortegnelsen indeholder navnene på adelige og gejstlige deltagere og på borgmestre og rådmænd samt nogle få fruer og jomfruer.

Hyldestordene til Me. er skrevet på latin og mest af navne fra Lund.

Schemaet over prædikenen er også (naturligvis) på latin og trykt i strengeste opdeling og (dekorative) opstilling på et sammenfoldet ark.

Som overskrift over beretningen skriver Me.: In nomine S.S. & Individuæ Trinitatis, Patris, Filii & Spiritus Sancti. Og derefter følger (også på side 1) »Inaugurationis Enarratio. En kort Beretning / om de Cæremonier / met sang og Sermon / som bleff holden i ChristianStads Kirckis Indvielse / Hellig Trefoldigheds Søndag / den 8 Junij, Anno 1628«. Denne korte beretning slutter på side 322!

Årstallet 1633 forklares (undskyldes?) af Me. med ordene »denne ringe Tractat, ... oc dog for andre mine Besverligheder ey før kunde bliffve forfærdiget«, som han siger i *fortalen*.

Det er forståeligt, at den tanke har været fremsat³², at der i de fem år fra indvielsen måske er tilføjet et og andet, som der næppe ville have været tid til i 1628 – hvortil kommer omtale af begivenheder i årene 1629, 1630 og 1633 – selv om man begyndte så tidligt som »en halff Time efter Sex slet / ...«. Man får lyst til at spørge: hvornår sluttede gudstjenesten?

Inden en mere detaljeret oversigt og kommentar til de enkelte musikalske dele nogle bemærkninger om og citater fra prædikenen, der også her var gudstjenestens absolutte hovedpunkt.

Som almen beskrivelse kan tjene den tidligere anførte karakteristik af Kor-

Oversigt 1

A

tom side	titelblad
våben med HJVF HJVM	fortale begynder
fortale på 25 sider	
fortegnelse over adel, gejstlighed m.fl.	
6 sider med hyldest til Medelfar	
tom side	billede af Medelfar
skema over prædiken	Enc. sacra begynder
Enc. sacra side 1 – 322	
Enc. sacra slutter	Forseelser
Efter som ..	Ad venerandum ...[v/Westhovius
[yderligere forseelser]	og med årstallet 1633]

B

tom side	titelblad
våben [= det i A]	fortale begynder
fortale på 25 sider	
fortegnelse ove adel, gejstlighed m.fl.	
6 sider med hyldest til Medelfar	
billede af Medelfar	skema over prædiken
Enc. sacra side 1 – 322	Enc. sacra begynder
Enc. sacra slutter	Ad venerandum ...[v/Westhovius og med
tom side	årstallet 1633]
Efter som ...	Forseelser
[yderligere forseelser]	tom side

Hjelmstjerne nr. 437

ex libris	titelblad
tom side	fortale begynder
fortale på 25 sider	
fortegnelse over adel, gejstlighed m.fl.	
6 sider med hyldest til Medelfar	
tom side	Enc. sacra begynder
Enc. sacra side 1 – 322	
Enc. sacra slutter	

Kommentar

Ekspl. A (katalognr. 35, – 220)

Ekspl. B (katalognr. DA 41" – 164)

I A er sket en ombytning af sidetallene 175 – 178 og ligeledes af sidetallene 179 – 182, mens rækkefølgen er normal i B og i Hjelmstjerne. I alle tre ekspl. er sidetallene 183 – 186 sprunget over, men teksten er ubrudt.

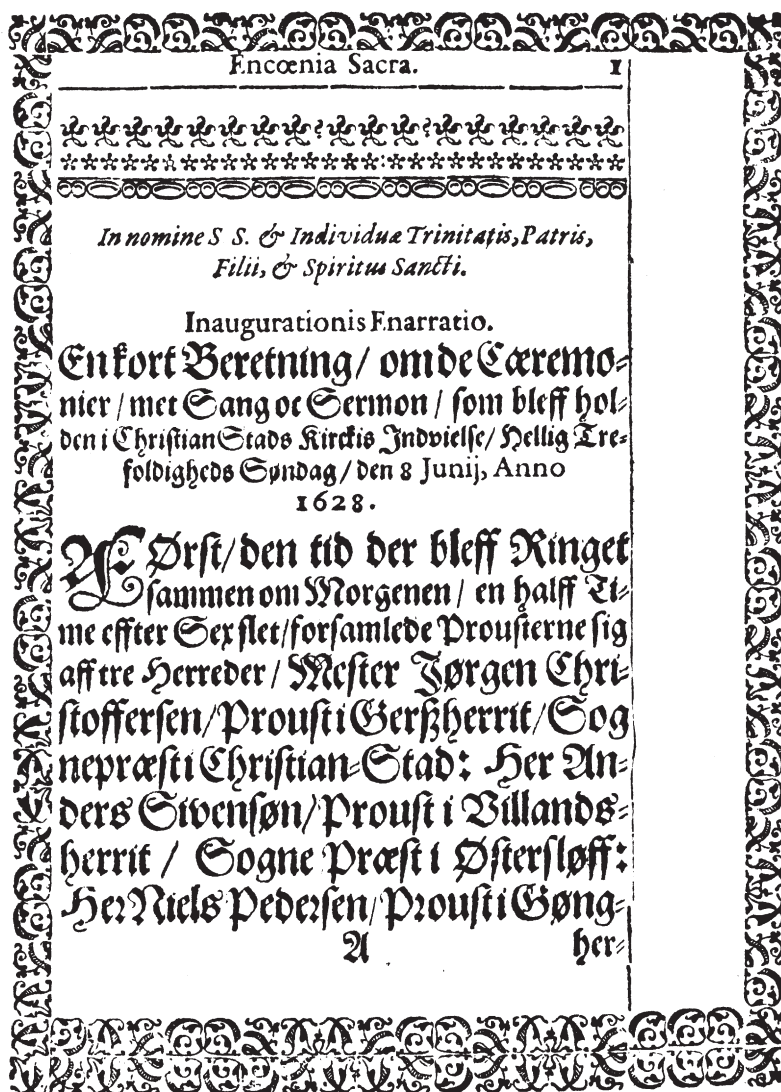

Illustration 4.

Side 1 i Encoenia sacra
Det Kgl. Bibliotek

nerup (side 92). Men det vil være klart, at en prædiken med det omfang og indhold og med den opbygning ikke blot repræsenterer en enkelt persons individuelle form, men en lang periodes systematiske arbejde med at finde en prædiken-form, der kunne imødekomme ortodoksiens forskellige krav. Det var selvsagt den rette lære, man skulle forkynde, men det skulle også ske på den rette måde. Derfor blev der opstillet faste skemaer for prædikenens forløb³³. Da man hyldede verbalinspirationen, blev prædikenen umådelig omstændelig, fordi alle ord var af samme guddommelige oprindelse. Og alt skulle begrundes skriftmæssigt. F.eks. har Me. på side 205 ikke mindre end 15 skrifthenvisninger, og på side 221 når han endda op på 18! Og det er på det nærmeste et skriftsted pr. linie! (cf. marginalskriftstederne i tidlige salmebøger).

Retorikken var af afgørende betydning, ja, efter nogles mening (f.eks. Melanchton og Erasmus) nødvendig for at kunne holde en prædiken. Og prædikanten skulle vise, at han var på højde med tiden og dens humanistiske krav. Deraf de mange citater ikke blot fra kirkefædre, men også fra klassiske forfattere, historikere, digtere, filosoffer m.v. Me. citerer ikke mindre end henved 50 navne inden for sådanne områder. Og det sker på grundsporene, men ethvert fremmedsproget citat bliver omhyggeligt oversat til dansk.

Der lå en vis tvang bag denne prædikenform, og en del præster kunne ikke selv klare de mange krav, men så måtte de i stedet gøre brug af de mange homiletiske hjælpemidler i form af konkordanser, dispositionsværker, prædicensamlinger m.v.³⁴

Der er visse „nøgleord“, der går igen som væsentlige for den ortodokse prædikens indhold, f.eks. ordene opdragelse, belæring, undervisning og polemik. Man betragter nærmest kirken som et klasseværelse³⁵. I overskriften over sit prædiken-skema (diagrafé kalder han det = afriids) bruger Me. selv ordene kundskabsmeddelende, lovprisende og opdragende, og det skal ske metodisk, således at alt står tydeligt frem og er til at huske.

Hvad angår selve forståelsen af skriften, så talte man, med Luther, om den firdobbelte skriftforståelse, og her spiller den allegoriske fortolkning en væsentlig rolle.

Me.s prædiken – den begynder på side 52 og slutter side 308 – er inddelt i 3 hoveddele, hvis overskrifter på dansk (v/ Me. selv) lyder således:

- I Om Kirckernis / oc deris Indvielsis Synderlig Tenckverdig Stifttelse / oc Christelig Brug.
- II Om den Evig / Watskillelig Trefoldigheds wrandsagelig Aabenbarelse.
- III Om det Syndige Menniskis / wnderlig ved Vand oc Aand / i Ordet / Igienfødelse [herefter en bøn med bl.a. ordene undervise, oplyse og lære].

Me. har dermed efterkommet de krav, som dagen har stillet ham overfor, idet han, kort og enkelt formuleret, har talt om

- I Dagens indvielse
- II Dagens navn
- III Dagens tekst

I det følgende et par referater og citater fra den omfangsrige prædiken, der kun gennem det næsten subtilt udarbejdede skema og en gennemlæsning vil kunne give læseren et retfærdigt indtryk.

I *første del* (side 61) taler Me. bl.a. om Jerusalems tempel og dets historie og om indvielsen af hedenske templer til kristelig brug, så man kunne vide, at dér er »Domus Dei & porta coeli«, og siger side 69, at Chr. 4. »end oc hoss fremede potentater hafver indlagt it Berymeligt Naffn / oc wdødelig Eftersagn«. Han tænker her på Chr. 4. som bygherre (især slotte m.v.), og han tilføjer, at kongen ikke har glemt Herrens hus (se også note 16), hvorefter følger navne som »Hadersleb«, »Slozt-Kircken på Koldinghuss«, »S. Canuti Kircke i Otten-se«, i København »Ny Kyrcke« (den lå uden for Nørrevold, blev indviet 1628, men nedrevet 1658 for ikke at give svenskerne et støttepunkt lige uden for byen), men især »Vor Frue / Hvilcken er ligesom en Ecclesia Metropolitana, eller Hoffvit-Kircke oc Moder / effter hvilcken de andre Kircker met deris Cæremonier oc Skick befalis at Rette sig / Anno 1568«, dernæst »Frederichsborgis Kircke / ... At mand lige stor / Neppelig i gandske Europa, dens lige kunde finde« og kirken i Christianstad, hvorom det hedder: »Men ofver alt / dene Yndelig oc Ypperlig Christianstads Kircke; som Anno 1617. Bleff Funderet, oc stod i Bygning / 10 Aar / Indtil den bleff Fordønnicket [= kalket] inden wdi / Oc er det en meget zijrlig bygget Krydskircke / tagt met Bly«. Derefter følger samtlige mål både ude og inde og beskrivelse af inventaret, også af alteret, prædikestolen og orglet, der endnu ikke var opstillet i 1628³⁶, og derefter læser man: »In Summa: Det er saadan en Extraordinari / Bygning / saa at hver Meniske / so den Rettelig Beskuer / maa falde i forvndring der offver / hvorledis it Menniskis Hoffvet kunde nogen Tid optencke saa Ordentlig en Gestalt af giffve en Kircke / oc at noget Menniskis Hender: kunde sligt Forarbeyde oc Fuldkomme«^{36a}.

Senere i første del af prædiken kommer en overordentlig skarp og polemisk – confessionelt set „skelsættende“ – gennemgang af en katolsk kirkeindvielse. Det hedder bl.a.: »... da haffver Paven / oc hans Anhang / Vie-Bisper oc Messe-Prester / Slemmelig oc Skammelig Forvandlet oc Forandret den Rette Kirckevielse / som allene Skeer / ved Bønnen oc Ordet / som sagt er af Apostelen / 1. Tim. 4. Til en Ret Gyglari oc Abespil ...«³⁷. Hvorefter følger referat af den indvielse, som Guds »Dyre oc Drabelig Redskab« (lånt fra side 92) Lutherus forestod i Torgau i 1544. Her er det afgørende netop „Guds Ord“ og „Bønnen“, og disse ord vil man kunne finde adskillige gange og i forskellige sammenhænge i den lange prædiken (side 5, 22, 26, 38, 109, 120, 122, 129, 162, 310 og 320. Se KO side XXXVII og LXXXIII / 191 og 241).

I prædikenens *anden del* står side 188: »dog haffve vore Forfædre icke vden betenckelig Aarsag / den Hellig Trefoldigheds Søndag fornemlig der til for-

ordnet: at mand kunde haffve en visse Tid / flittig at betracte oc offverveye den Lærdom *Om Gud den Hellig Treenighed* / ...²⁸. Og derfor vil han »vdi denne anden Part foregiffve / Om der er en Gud til; hvad da hans Naffn er; hvad hans Verelse / saa oc Egenskab er; oc om der er ickun en eniste Gud / huor mange Personer / der da er I den eniste Guddommelig Essentz oc Verelse«. Dette godtgøres ved hjælp af fem beviser. Og konklusionen bliver:

1. At der er Sandelig en GVD til
2. Hvad hans Naffn er
3. At hand er en Evig selffstendig Væsen
4. At hand er hellig oc Fuldkommen / etc.
5. At hand er enig i Væsen oc Verelse
6. At hand er Trefold i Personer / oc sigis derfor rettelig en Treenig Gud.

Værd og interessant at bemærke er måske følgende ord fra 1. bevis (der omtaler „firmamenterne“, solen, månen m.v.): »...Jorden ... henger ligesom en rund oc trind Kule mit i lufften; dog vbevegelig; ...«. Her viser Me., at en prædikant også skal kende til astronomi, men den ortodokse prædikants verdensopfattelse er den samme som Tycho Brahe's med underkendelse af det nye og rette verdensbillede, som allerede Kopernikus (†1543) fandt frem til.

I *tredje del* (side 250) »giøris det oc ret vel fornøden / at vi Lære i denne Tredie Part rettelig effter Textens Anledning at kiende os selff«. Først nævner han tre grunde til genfødselsens nødvendighed:

1. Thi Først er den Naturlig Fødsel forderffvit aff den oprindelig Medfødd arffve Synd / ...
2. Dernest / Saa er den Naturlig Fødsel Elendig / Skrøbelig oc Dødelig / ...
3. For det Tredie / er den Fødsel Syndig oc Fordømmelig / Thi Dommen er kommen aff en Synd til Fordømmelse.

Kort efter kommer et afsnit, der i marginen markeres med ordet »Simile«. (Sådanne allegoriske afsnit træffer man på en del gange). Her siges det: »... ligesom et dødt Legeme ikke kan rejse sig selv eller vække sig selv op, saa kan et aandeligt dødt Menneske icke vere sig selff behielpelig til Liffvet. ... Staar derfor Christi den evige sandheds Slutning nocksom vryggelig forfulde / der hand Siger: Vden saa er at nogen blifver fød paa Ny / da kand hand icke see GVDs Rige'«. Efter yderligere fem punkter om genfødselen slutter han (den egentlige prædiken) med det trinitariske vers:

Der til hielp os Gud Fader sand /
Guds Søn / oc Gud den Hellig Aand /
Det bede vi allesammen /

Du verdige Tre-Eenighed /
 Høyløfuit i all Evighed /
 Bønhør os / Amen / Amen.

Om musik får man intet at vide ud over det i traditionelle skrifthenvisninger anførte.

Om musikken

1

... Oc der de traadde ind i Kircken / da begyntis aff ChristianStads Skolemes-
 ter oc Skoletienerne / met Skolebørnene / en Musica Figuralis, oc bleff siun-
 gen en Motet 8. Vocum, met disse Ord:

Sancte Dei Spiritus, emitte lucem coelitus! &c.

Huor i der oc bleff legt / aff nogle Instrumentister, som E. Welb. Mand /
 Jørgen Wrne til Alsløff / da Kongl. Maytt. Befalnings Mand offuer Christian
 Stads By oc Læen / Nu Danmarckis Rigis Raad oc Marsk / oc Kongel. Mayst:
 BefalningsMand offuer Westerwig Closter i Jylland / haffde ladet der til vel
 forordne.

I citaterne vedr. de enkelte med musik udførte led er her i artiklen kun
 fremhævet (ved kursiv) de første ord i det enkelte led og evt. ord i sammen-
 hæng med dem. Fremhævelsen sker også i beretningen, men den anvender
 såvel her som i øvrigt to skrifttyper, alt efter om det er dansk eller latinsk
 tekst.

Denne indledende motet, der fungerer som processionsmusik, leder i sin
 ordlyd tanken hen på en forbindelse til pinsesekvensen. Men det metriske
 stemmer ikke, idet sekvensen har en ganske regelret opbygning med 7 stavel-
 ser i alle tre linier i alle vers, og Me.s tekst har i 2. linie 8 tekststavelser. Og
 dernæst spørger man uvilkårligt og med megen beklagelse: hvad skjuler der
 sig bag »&c.«? (I sin bog (se note 8) oversætter Lundborg (side 90) til »O Helge
 Ånde, sänd dit ljus från himlen ned«. Selv om det metriske ikke stemmer, så
 kunne man spørge: er det et citat fra en svensk psalme eller et vers med den
 begyndelse? I hvert fald findes disse ord ikke i de svenske psalmebøger fra
 1845, 1937 og 1983, så der er formentlig tale om et hensyn til læseren).

Tekstens pinsekarakter er både klar og velmotiveret. Men en 8st. motet
 med den titel og med det overraskende stavelsestal i 2. linie har jeg (endnu)
 ikke kunnet finde! Og det vil nok være for dristigt at lufte den tanke, at Me.
 måske har citeret forkert! Ordene er jo delvis de samme som i sekvensens 1.
 vers. Men kan man i øvrigt forestille sig sekvensen placeret på dette sted i et
 gudstjenstligt forløb, selv når det drejer sig om en så speciel situation som

Oversigt 2

Tekst og musik ved indvielsesgudstjenesten

side	2	Procession	1) <i>Sancte Dei spiritus, emitte lucem coelitus! &c.</i>
–	2	Dissmidler tid gjorde superintenden- tens sine Bøner / ...	2) <i>Kyrie / Gud Fader / Alsomhø- ste Trøst /</i>
–	3		3) <i>Veni Sancte Spiritus</i> [reple]
–	3	... den latinske Bøn: Deus, qui corda fidelium Sancti Sprittus illustratione docuisti, &c.	
–	3	... Collect / som hører til Hellig Trefoldigheds Søndag ...	
–	4	Lader os fremdelis Bede	
–	6	Epistelen [Rom. 11, 33 – 36]	
–	6		4) <i>Hellig er Gud vor Herre Zebaoth:</i>
–	7	Actus primis, secundus et tertius [med henholdsvis]	5) <i>Dig være Loff oc Priis / O Herre Christ / ...</i>
–	9		<i>Englene oc offuer Engle / ...</i>
–	12		<i>Dit folck / O Christe / loffue dig / ...</i>
–	24	Actus qvartus [med]	6) <i>Min Siel nu loffue Herren / ...</i>
–	25	... Evangelium [fra alteret]; Johan. 3. Som hørde til Hellig Trefoldigheds Søndag / ...	
–	25		7) <i>Vi Tro allesammen paa en Gud / ...</i>
–	25	Proloqvium	
–	26	Indvielsesordene	
–	32	Evangelium [fra prædikestolen]	
–	35	Exordium	
–	52	Prædiken	
–	309	Precatiuncula e Suggestu post Concionem	
–	319	Fadervor	
–	319		8) <i>Te Deum Laudamus; paa Danske / O Gud vi lofue dig /</i>
–	319	Nadver	9) <i>Jesu søde hukommelse / 4. Vocum</i>
–	320	Efter Communionen bleff aff Alterbogen læst den Tacksigelse der tilhørde; ...	
–	320	Lader os fremdelis bede;	
–	321	Velsignelsen ... / aff Mose fierde Bogs 6. Cap.	
–	322	Gloria Patri ...	10) <i>2 Moteter</i> [se oversigt 3]

Oversigt 3

Om udførelsen af gudstjenestens enkelte dele

+ = læses * = synges

	præst	kor a capp.	kor m. instr.	børn	almue	kor og almue	pinse- dag	trin.	lat.	da.
Sancte Dei Spiritus (motet)			*				*		*	
Kyrie (pinse)		*					*!			*
Veni Sancte Spiritus [reple]	*			*			*!		*	
Deus qui corda fidelium	*						*!		*	
Kollekt	+							+		+
Kollekt (fremdeles)	+									+
Epistel	+							+		+
Hellig er Gud				solo		*				*
Actus I, II og III med Dig være lov 1, 2 og 3		??*				??				*
Actus IV med Min sjæl, du Herren love		*								*
Evangelium (alter)	+							+	?	?
Vi tro, vi alle tro ...	*					*				*
Evangelium (prædikeføl)	+							+		+
Prædiken	+									+
Te Deum laudamus	*					*				*
Jesu søde hukommelse		*								*
Kollekt (nadver)	+							+		+
Kollekt (fremdeles)	+									+
Velsignelse	+									+
2 motetter			**						**	

Gloria Patri ... (superintendentens private afslutning på den trykte prædiken) _ _ _ _ _

! i kolonnen „pinsedag“ angiver, at teksterne ikke kun bruges pinsedag.

her? M.h.t. varighed kunne sekvensen sikkert være af passende længde som processionsmusik, men m.h.t. tekst og komponist er der p.t. kun et „?“ at notere!

Men uanset hvad der gemmer sig bag den af Me. nedskrevne titel, så tager man næppe fejl i at mene, at stilen i satsen er som i de to kompositioner i slutningen af gudstjenesten, hvor forbindelsen til flerkorigheden o. 1600 og til Palestrina er tydelig. Og det vil da også stemme med karakteren i den øvrige musik.

Ud for motettens titel har Me. i marginen skrevet »Musica figurális«³⁹, og umiddelbart efter titlen nævnes »nogle Instrumentister« med ordene »Musica Instrumentalis« i marginen. Man kunne måske af de to termini få den tanke, at der først var tale om kor alene og dernæst om instrumenter alene, men Me. har i sin tekst klart tilkendegivet »*Huor i* [fremhævet her] der oc bleff lagt / aff nogle Instrumentister«, hvilket, med arten af den musik der formededes for, vel betyder, at instrumenterne har spillet *colla parte*.

Men det kunne være interessant at vide, hvilke og hvor mange instrumenter der har været med. Valg af korsatser og dermed den instrumentale medvirken skal nok også begrundes ud fra den omstændighed, at kirkens orgel (som tidligere anført) endnu ikke var sat op. (Om tidens opførelsespraksis se note 96).

Me. bruger yderligere et par musikalske termini til beskrivelse af musikken, dens art og dens udførelse. Disse termini vil blive kommenteret på de respektive steder.

2

Dernest bleff det sedvanlige *Kyrie / Gud Fader / Alsomhøyste Trøst / figure-rit*.

Når Medelfar skriver »det sedvanlige Kyrie ...«, så refererer det til pinsekyriet, der iflg. Jesp. også skal synges på trin.-søndag. Det forekommer i »Messeembedet« 1528 (tekst og nodeløse linier), i Malmø-salmebogen 1529 og 1533 (begge steder kun tekst), i Vormordsen's »Håndbog« 1539 (første gang med noder), i Ta. 1553 (uden noder), i Th. side 99v (med noder) under afsnittet »Om den Hellig Aand« og hos Jesp. side 248 (pinsedag) på latin og side 270 (2. pinsedag) på dansk (begge steder med noder). Samtlige forekomster er énstemmige. Dette Kyrie er det mest omfattende af de tre Kyrie'r på grund af melismerne og tillige det mest benyttede i kirkeåret, hvilket fremgår af Th.s bemærkning »Kyrie fons bonitatis etc. som siungis i Pindze dage / oc siden om Søndagerne ind til Juli / oc effter Kyndelmisse ind til Paaske«. De to andre Kyriesalmer hører hjemme i jul og påske.

Me. skriver, at det blev udført »figurerit«. Dette ord dækker det samme som det under processionsmusikken anførte begreb »musica figurális«. Men

denne gang nævner Me. ikke stemmetallet – og i øvrigt heller ikke instrumenter. Med ordet „figurerit“ ønsker Me. at gøre opmærksom på, at det ikke skal være de ellers brugte énstemmige versioner, men i dagens anledning den mere festlige flerstemmige sats, muliggjort af Mogens Pedersøn i hans 5st. bearbejdelse i »Pratum spirituale« fra 1620. For der kan næppe være tale om andre muligheder. Og det må anses for det mest sandsynlige, at satsen har været udført a cappella, hvilket måske også kan begrundes deri, at instrumenterne, sådan ser det ud, kun medvirker ved den festlige indledning og ved den endnu mere fyldige afslutning (se nærmere dér) på gudstjenesten. Mogens Pedersøn følger nøje tekstforløbet hos Th./Jesp., blot med enkelte små varianter i stavemåden. I M.P.s sats ligger c.f. i 2. tenor og er helt identisk med den énstemmige version. I den såvel som i de øvrige stemmer forekommer de nye ledetoner. Satsen er homofon og klart opdelt i tre afsnit⁴⁰.

Man kan umiddelbart undre sig over, at der ikke efter Kyrie følger et Gloria. Lå Me.s vurdering af dette led på linie med L.s? Det kan jo i »Formula Missae« udelades efter behag, og i »Deutsche Messe« er det end ikke nævnt. Men både i Kantz' ordning fra 1522 og i en ordning fra Chorbrandenburg 1540 kan man læse, at en afsyngelse af Kyrie eo ipso indbefattede Gloria⁴¹. Og i KO side XVI/168 står »Kyrie eleison ... / med de Engelske loffsang / Gloria in excelsis Deo / ...«, hvor Gloria indgår i omtalen af Kyrie og ikke står som selvstændigt afsnit. Men dette kan ikke gælde i 1628, af tre grunde:

1. Me. ville utvivlsomt have omtalt et Gloria.
2. Det flerstemmige og ret så vægtige Kyrie gør det usandsynligt, at der skulle følge et Gloria bagefter, så meget mere som den efterfølgende sætning »Oc der bemelte Kyrie vaar vdsiungen« (se nedenfor) har afsluttende karakter.
3. I lit. henseende er det afgørende dog, at Me. efter et Gloria ikke ville kunne gå videre med den anførte antifon og påfølgende oratio, der begge indholdsmæssigt er en fortsættelse af Kyrie. Det lovprisende i Gloria-leddet synes „sparet op“ til ceremonierne i forbindelse med indvielsen.

3

Oc der bemelte Kyrie vaar vdsiungen / stod hand op / begynte selff for Skolebørnene / som Sang strax i met:

Veni Sancte Spiritus

Ordene »Veni Sancte Spiritus« forekommer i tre forskellige lit. situationer i romerkirken:

1. som 1. linie i *pinsesekvensen*
2. som de tre første ord i *V* i 2. *Alleluia* på pinsedag (m.v.)

Oversigt 4

Veni Sancte Spiritus, reple

V-melodi		Antifon		Sekvens
1	2	latin	dansk	
katoisk (latin)	Gr. side 293 (pinsedag, i 2. alleluia)			Gr. side 294
	Gr. side 298 (feria II, =)			Gr. side 294
	Gr. side 299 (feria III, =)			Gr. side 294
	Gr. side 301 (feria IV, I)			Gr. side 294
	Gr. side 302 (feria V, =)			Gr. side 294
	Gr. side 303 (feria VI, =)			Gr. side 294
	Gr. side 306 (sabbato ..., e. 4. profeti)			Gr. side 307 (sabbato ..., e. 5. profeti)
	Gr. side [92] (Missa de Spiri- tu Sancto. I. Extra Tempo- re Paschale)			
	Gr. side [93] (Missa ..., 2. V i Tractus)			
dansk (latin)	Gr. side [95] (Missa ..., II. tempore Pas- chali, i 2. all.)			
		LU side 1837 (Ad invocan- dum Sp. Sanct.)		
		Jesp. side 244 (intr. til pinse- dag)		
	Jesp. side 253 (1., 2. og 3. pinsedag, all.)		Th. side 104v	
				Jesp. side 254 (pinsedag)*
			Jesp. side 269 (intr. til 2. og 3. pinsedag)	
			Jesp. side 439 (søndags brudem.)	

*Om den da. sekvens-tekst „Vi arme Adams børn alle“ og dens historie, dens melodiske forhold til sekvensen VSS, dens tre forekomster og deres funktion i Jesp. i forbindelse med salmen „Nu bede vi den Helligånd“ se *op. cit.* af Henrik Glahn (i note 64 her) I side 50.

3. som de tre første ord i *antifonen*.

Forekomsten i øvrigt i de lit. bøger vil fremgå af oversigt nr. 4. V-teksten er bestanddel af det lit. led Alleluja og som sådan ikke selvstændig. Men det kan i visse situationer være vanskeligt at bestemme, om der er tale om sekvensen eller antifonen. De er begge selvstændige led: sekvensen som lit. led på pinsedag efter 2. Alleluja og antifonen som et mere frit anvendeligt lit. led både i og udenfor gudstjenesten. Det vil være praktisk, som det da ofte sker, at man betegner dem som henholdsvis »Veni Sancte Spiritus et emitte« (sekvensen) og »Veni Sancte Spiritus reple« (antifonen).

Mens sekvensen har sin helt selvstændige tekst (opbygget i 10 vers = 5 verspar med hvert sit gentagne melodiske forløb og i et strengt metrisk (3 × 4) og rimet forløb (alle vers med slutrim på „...um")), så består der et vist tekstsammenfald mellem V og Antifon:

Anti- fon	{	V	{	Veni Sancte Spiritus reple tuorum corda fidelium et tui amoris in eis ignem accende qui per diversitatem linguarum cunctarum gentes in unitate fidei congregasti.
--------------	---	---	---	--

(Det er ikke formålet her at udrede en forklaring på dette tekstsammenfald. Se bl.a. A Malling: Dansk Salmehistorie, bd. II side 50ff).

Antifonen er en selvstændig melodi, mens der til VSS(r) som V-tekst dels er melodien fra pinsedag m.v. (der benytter hele All.-melodien med dens slægtskab med sekvens-melodien og iflg. Jos. Smits van Waesberghe i *Gregorian Chant*, Amsterdam 1943, engelsk 1946, side 34, er i familie med Popule meus på langfredag), dels den, der findes i Grad. side [93], hvor VSS(r) fungerer som V 2 i Tractus.

M.h.t. ordene »Veni Sancte Spiritus« i 1628-gudstjenesten ville tilføjelsen »et emitte« betyde afsyngelsen af sekvensen, og det er ikke sandsynligt med den placering i forløbet, som ordene har fået. Der må være tale om antifonen, der altså fortsætter »reple«. Og hermed har den, sammen med Kyrie og den efterfølgende bøn, fået funktion som *del* af indledningen til gudstjenesten. Denne indledende funktion i gudstjenesten (evt. forstået som nadvergudstjeneste) og anden lignende handling kan bekræftes af en række eksempler:

Kantz' messe fra 1522, den ældste protestantiske messe, hvor antifonen kommer efter formaning, absolution og bøn (i en nadvergudstjeneste). Det er her en prosaoversættelse til tysk⁴².

I Müntzer's »Kirchenämter« fra 1525 og 1526 er forberedelsestjenesten faldet bort, og i stedet kommer »Kum, heyliger geyst, erfülle«, derefter bønnen »O barmherziger Gott, der du gelert hast die herzen ...« (= Deus qui corda fidelium (se senere)). Dette som indledning i 1526 og som afslutning på ordningerne i 1525⁴³.

En række protestantiske gudstjenesteordninger i 1500-tallet, ofte med antifonen i versform.

I Spangenberg's »Cantiones ecclesiasticae latinae ... Kirchengesänge deutsch ...« fra 1545 står der ved »Dominica prima in aduetu dmi: Initio cuis-qve Misse seu officii / canatur ,Veni Sancte Spiritus'«⁴⁴. Bäumker fortæller, at endnu o. 1900 synges antifonen i mange bispedømmer i Tyskland på søndage før højmessens⁴⁵.

Indenfor tidebønnen kan endvidere nævnes Slüter's Rostock-salmebog 1531 med antifonen som indledning til »De dudesche Vesper«⁴⁶.

Af særlig art, men udtryk for dens åndelige kraft og derigennem dens udbredelse og yndest, er dens anvendelse, da Leonhard Kayser blev brændt på bålet i 1527 og ved bondeoprøret i 1525. Interessant er også dens funktion som musikalsk indledning til disputationen mellem L. og Eck i 1519, hvor »katolikkerne lod vers 1 opføre som latinsk antifon med sang og instrumenter« i et arrangement af Georg Rhaw⁴⁷.

Herhjemme siger KO med henblik på præste- og bispevielse, at »Saa skal da hand som Embedet er anammendis / med nogre andre præster som der hoes kunde være / falde paa knæ for Alteret den stund Peblingene siunge på latine / Veni sancte Spiritus« og »Saa [efter epistelen og fadervor] skal mand strax siunge Veni sancte spiritus etc.«⁴⁸. Der er altså tale om at bruge antifonen som indledning til selve handlingen. Det samme sker i ordningen for Norge 1607. (Og dette føres videre til ritualet i 1685 og hører stadig med til det danske ritual ved bispe- og præstevielse og ved provsteindsættelse, alle steder som indledning til handlingen; men med dansk tekst sker det nu i versform⁴⁹).

Også på skoleområdet benyttedes antifonen. Om Metropolitanskolen ved vi, at eleverne om morgenen stående skulle synge Veni Sancte Spiritus⁵⁰. Det samme sker i Sverige, tildels dog i versform⁵¹.

Ved Chr. 3.s kroning⁵² læser man: »Derpaa istemmes Psalmen Veni Sancte Spiritus = Komm heylicher Geist«. Mere udførligt står der på side 12 i afsnit II i disse „Aktstykker“: »Baldt stund er auff, vnd ging für den Altarn vnd hube im gehen die Antiphone anzusingen, Veni Sancte Spiritus. Und fiel wider auff die Knie, die andern Priester fielen ein jeglicher in seiner stedte auch nider, vnd die Cantores sung den die Antiphon aus«. Det må formodes, at beretningen i afsnit II er en præcisering af det foregående citat. Og antifonen må være sunget på latin.

Ved Frederik 2.s kroning 1559⁵³ er det foregået på samme måde: »... Senere stod han opp oc gik for alteret, och begynte gaaendis Veni Sancte Spiritus, oc sangerne sang det antiphon til ende ...«.

Ved Chr. 4.s kroning 1596 refereredes således: »Darauff man das Veni Sancte Spiritus anfang zu singen / vnd auff der Orgell samt andere Instrumenten gantz lieblich zu spielen anfang / ...«, og »Strax stod han op / vendte sig til Altaret / oc begynte den Antiphon: Veni Sancte Spiritus, &c. Falt saa atter paa knæ / den Stund den sangs til ende« og »Stund wider auff / vnd fing an zu singen / Veni sancte Spiritus, Antwortet das Chor: Reple tuorum corda fidelium &c. Darnach schlug man auff der Orgel / vnd andern Instrumenten ...«⁵⁴.

I alle tre tilfælde synges antifonen ved gudstjenestens begyndelse.

Interessant at lægge mærke til er, at intonationen ved Chr. 3.s kroning sker »im gehen«, ved Frederik 2.s kroning »gaaendis«. Referaterne fra Chr. 4.s kroning bruger ikke disse udtryk, men hverken *Klarlige* ... eller *Process* ... kan næppe forstås på anden måde. Formålet er måske at kunne undgå et „dødt“ øjeblik (horror vacui!) d.v.s. en momentan standsning af det lit. forløb? Ikke således i Enc. sacra, da superintendenten her »giorde sine Bøner / paa Knæene liggende for *Alteret*« (fremhævet her).

I Da. Ant. bruges antifonen som »Bøn om den Helligånd« (II side 26 – 27) og som antifon til den indledende ps. 113 i 1. pinsevesper (II side 406 f.).

I EKG står antifonen med overskriften »Zum Eingang« som det første i afsnittet om gudstjenesten.

M.h.t. teksten kan man i KO side XVI/168 læse: »Først / skal siungis eller læsses indgaange / som kallis Introitus / Men icke nogen der icke tagen er aff den hellige schrifft saa som de ere / der falde om Søndager / oc om Christi høgtiids dage / tagen vdaff Psalteren ...«. Når der i Jesp. er anvist både dansk og latinsk intr., så er det danske altid noteret før det latinske. Teksten i det danske intr. er altid en salme, i det latinske altid en bibeltekst i prosaform, der hver gang(!) er anført. På pinsedag er det danske intr. erstattet af en latinsk antifon! Det er det eneste sted, det forekommer hos Jesp. Og ordet intr. er udgået, og trods latinsk tekst er der ikke meddelt noget bibelsted. Men Husman siger ikke blot, at teksten er frit digtet, men også at den er af stor digterisk skønhed og at den valgte sætningsfølge er påvirket af teknikken i poesien. Og han nævner en række bibelsteder med et beslægtet indhold⁵⁵.

Om antifonens latinske og danske forekomst og benyttelse henvises til oversigt nr. 4.

Når Me. skriver »begynte selff for Skolebørnene / som Sang strax i met: Veni Sancte Spiritus«, så må det forstås på den måde, at han selv tog sig af intonationen. En sådan, der skulle omfatte disse tre første ord, er ikke markeret i Jesp., men man må formode, at den er blevet sunget alligevel. Så ordet »strax« skal næppe presses.

Antifonen danner altså ikke begyndelsen til indvielsesgudstjenesten i Christianstad, men årsagen er den enkle, at man har ønsket en mere pompøs indledning.

Deus, qvi corda fidelium Sancti Spiritus illustratione docuisti, &c.

Det næste led i gudstjenesten er bønnen »Deus qui corda fidelium ...«, der »Bleff met høy / lydelig Røst / siungen aff Superintendenten«. Det er ikke nævnt i rækken af musikalske dele, for ordet »siungen« må i denne forbindelse forstås som det at recitere eller „messe“, som vi siger i dag, så der er ikke tale om et musikalsk anliggende som i de andre tilfælde. Men selve bønnen må bringes i forbindelse med det foregående led »VSS(r)« (se LU side 1837f; den på dette sted anførte hymne lades ude af betragtning her, og om versiklerne se senere).

Denne oratio er jo klart en pinsetekst, og den findes på pinsedage i 1. vesper, i laudes, i messen og i 2. vesper. Men i alle disse forekomster begynder bønnen »Deus qui hodierna die ...«, altså med en tidsbestemmelse for dens anvendelse. Disse to ord er ikke med i førnævnte afsnit i LU eller i Missa de Spiritu Sancto (Miss. side [79]), og udeladelsen gør da, at kollektten også kan bruges udenfor pinsedagen og i den med denne sammenhørende uge. (En mellemstilling indtager den som afslutning på »Hymnus de Spiritu Sancto«, hvor »hodierna die« er sat i parentes). Og udeladelsen af de to ord muliggør da, at den kan anvendes også på trin.-søndag, der er den første søndag efter pinseugen. Og ordet »antifon« skal så ikke forstås efter sit indhold, d.v.s. primært som et med ps.-versene vekslende led i tidebønnen, men i »indskrænket« betydning, der så giver mulighed for fri anvendelse. Antifonen og bønnen danner da sammen afslutningen på det indledende afsnits udførlige bøn om Helligåndens nærvær ved denne gudstjeneste. Der er altså her i begyndelsen af gudstjenesten sunget ikke færre end fire bønner⁵⁶. (De læste tekster i gudstjenesten hører hjemme på selve dagen, trin.-søndag, dog er de to kollekter med overskriften »Lader os fremdelis bede« ad hoc-bønner, der refererer til dagens begivenhed).

Men den egentlige motivering for forekomsten af »VSS(r)« og »Deus qui corda ...« ved en kirkeindvielse kan være den, at begge tekster også anvendes ved præste- og bispevielser, sådan som det fremgår af KO⁵⁷ (og som det er fastholdt i KR⁵⁸ og endnu i dag ved de samme handlinger (+ provsteindsættelser) – men nu med valg mellem dansk og latin). Det fremgår ikke af Me.s beretning, om versiklerne (LU side 1838) også er brugt. En tilbagelutning fra KR vil næppe være for dristig⁵⁹.

»Deus qui hodierna die ...« er den gamle kollekt til pinsedag, sådan som den findes i Palladius' »Alterbog« fra 1556 (side 117). »Den sædvanlige kollekt« er identisk med den, som vi har i DDS og som skyldes Vitus Theodorus (= Veit Dietrich), hvis kollekter blev næsten enerådende fra og med »Alterbog«-udgaven 1580. På latin findes bønnen i Ta. (side 176v), og på dansk kan den i dag læses i Da. Ant. II side 436 (pinse-seksten *med* ordene »denne dag«) og side 26 – 27 i Da. Ant. I og II (med både latinsk og dansk tekst, men *uden* »denne dag«).

I Me.s beretning betegnes »Deus qui ...« med ordene »den Latinske Bøn«. Også antifonen synges på latin (den danske versform må være udelukket her), og det udtrykker sikkert Me.s ønske om at bruge det latinske sprog så langt ind i gudstjenesten som muligt. Til støtte for denne antagelse kan henvises til *op. cit.* af Engelstoft (i note 38 her) §4 side 79ff., især side 83f., og til en beretning fra tiden o. 1680 (om gudstjenesterne i Schönberg og Seidenberg i Oberlausitz), der viser, at endnu på den tid blev alt før menighedens Credo-salme sunget på latin og for kor⁶⁰.

4

... / Begynte it aff Skolebørnene / som vaar en Discantist, met en Extra ordinari høy / Reen oc Velklingende Skøn oc Beffuende Stemme: *Hellig er Gud vor Herre Zebaoth* [3 gange] ... da begynder Choret med Almuen / at falde i Sangen / siungende disse Ord: *Som haffuer ald Jorden opfyldt met meget gaat: Aff det Raab skalff Grundvold oc Bielcker svar / Oc huset fuld af Røg oc Taage var.*

De ord, der synges af discantisten, og den første sætning, der synges af »Choret met Almuen«, udgør det 3. vers i Esaias kap. 6. Det samme vers danner grundlaget for den første del af ordinariumleddet »Sanctus, sanctus, sanctus, Domine Deus Sabaoth, pleni sunt coeli et terra gloria tua«. Dette ord.-led fortsætter med »Hosianna + Benedictus [begge fra N.T.] + Hosian-na«, mens teksten i Enc. sacra har »Aff det Raab skalff Grundvold oc Bielcker svar / Oc huset fuld af Røg oc Taage var«, der udgør 4. vers i kap. 6. Denne ordlyd viser da i retning af en anden Sanctus-oversættelse (for det er stadig Esaias 6), nemlig L.s oversættelse i »Deutsche Messe« fra 1526, det såkaldte „tyske Sanctus“, der i den tyske oversættelse begynder »Jesaia dem Propheten das geschah« (EKG nr. 135). Men dette (tyske) Sanctus omfatter i sin helhed tillige vers 1 og 2 i kap. 6, der fortæller om det syn, der danner baggrund for »profetens kaldelse« (sådan står der som overskrift over kapitlet). Det tyske Sanctus er en såkaldt „canticum vernaculum“ (en sang (salme) på modersmålet), og den bruges iflg. »Deutsche Messe« som elev.-(og distr.-?)salme⁶¹ (den er både metrisk opbygget og med rim). Men det her behandlede Sanctus udgør altså kun den sidste del af det tyske Sanctus.

Om oversættelse af det tyske Sanctus samt dets forekomst, anvendelse og udførelse på dansk område følgende:

I Malmø-salmebogen 1533 findes det i bogens første afsnit »Psalmer ...« side XXXVIv med overskriften »Sanctus som siungis vdi Nørenberg«. Dets slutafsnit svarer nøje til teksten i Me.s beretning, men man får ikke noget at vide om anvendelsen og udførelsen, og der er heller ikke noder.

I Dietz' Salmebog 1536 (side bIIIV i udg. i note 65) er ordlyden, men ikke ortografien, = Malmø 1533. Der er ingen noder eller anvisninger vedr. udførelsen.

Hos Ta. er der i afsnittet fra side 96IIv (i den i note 65 nævnte udg.) »Her effter følger det hellige Euangeliske Messe embede / ...« ikke mindre end fire Sanctus-tekster. På side 115r står »It Sanctus til høytilige dage som D. Martinus vdsette aff Esaie VI. Ca.: Det hende sig Esaie Prophet ...«. (Teksten er opstillet i adskilte linier og er med rim). Her er der tale om en ny oversættelse af L.s Sanctus, der slutter på denne måde: »Tho vnge personer siunge dette tre gage: Hellig est du HERre Sabaoth. Chorid suarer huer gang: Din Maiestat opfylder all verden met got. Dørren røste der de haden føg Oc Huset bleff fylt med toge oc røg«. Ordlyden er ikke den samme som hos Me., men til gengæld har anvisningen om udførelsen interesse (se senere).

Den anden relevante tekst, side 115v, har overskriften »Den samme Sang met en anden Danske« (altså uden „Nørenberg“⁶²), og den begynder »Esaias den Prophete monne det saa / gaa ...«, og det er da igen L.s oversættelse, der ligger til grund. Der er ingen noder eller bemærkninger om udførelsen.

Hos Th., side 125r i afsnittet »Om Herrens Nadere«, findes som nr. I (af to) »It Sanctus som D. Martin Luther vdsette aff Esaie vj. Capitel«. Her er for første gang noder, og her er de tre gange »Hellig ... Sabaoth« skrevet helt ud, men der står intet om udførelsen.

I Jesp. findes Sanctus to gange. Her drejer det sig om side 367, hvor det tyske Sanctus (i sin helhed) er anført som »Introitus Dansk« på S. Michels dag. Hele forløbet svarer nøje til det hos Th., også noderne, men der står intet om udførelsen.

Teksten hos Me. fortæller klart, at det er slutningen af L.s tyske Sanctus, der er tale om. Og selve ordlyden er den, der står i Malmø-salmebogen og som så genfindes i de fire andre bøger. Det også i trykket tre gange gentagne »Hellig er Gud vor Herre Zabaoth« ses første gang hos Th., hvor der også for første gang er noder. Men en vejledning m.h.t. udførelsen findes kun hos Ta. Men Ta.s tekst på det sted svarer ikke til den i Enc. sacra, hvis ordlyd (også) stemmer overens med Th. og Jesp., der måske begge har tænkt sig Ta.s opførelsespraksis som underforstået. Det må formodes, at kor og almue synger sammen. Ta. lader »Tho vnge personer« synge, mens der hos Me. kun er en enkelt dreng, der indleder⁶³.

Om *musikken* følgende: L.s Sanctus-melodi angives (i EKG m.v.) som gammel-kirkelig/Luther 1526. Betegnelsen gl.-kirkelig betyder in casu, at L. har valgt en af den katolske kirkes Sanctus-melodier som udgangspunkt, nemlig det Sanctus, der står under Messe XVII »In Dominicis Adventus et Quadragesimae« fra 11. årh. (side 56* i Grad.). L. har dermed også musikalsk knyttet sin egen oversættelse tæt til liturgien, og i øvrigt er musikken i sig selv et af de mest markante eksempler på L.s bidrag til den musikalske reformation.

5

... Denne Actus Primus, oc Indvielsis første Ceremoni, met huis [hvad] glædelig Sang / oc Gudelig Sermon der met fulde / bleff sluttet met det første Verss / aff denne Psalme:

*Dig være Loff oc Priis / O Herre Christ /
Benedidet er den Dag forvist;
Wi loffue dig nu oc til Evig tid;
Hellig / Hellig / Hellig / est du i det høyeste.*

... Effter denne Anden Ceremoni, met Oplæssning aff den hellige Skriff / som forskrefuit staar / bleff siungen det andet Verss aff Psalmen liudende:

*Englene oc offuer Engle /
Thronerne oc det Himmelske Herskab /
Dig loffue Cherubin oc Seraphin /
Hellig / Hellig / Hellig / siungis i det Høyeste.*

... Herpaa [efter tekstlæsning i Actus tertius] sang Choret til Beslutning det Tredie oc sidste Verss aff Psalmen / met disse Ord:

Oversigt 5

Tibi laus ... (*Dig være lov*)

	elev.- salme	distr.-salme	overskrift på latin	dansk	latin	kor eller forsaml.	degn og almue	duo pueri + chorus
! 1529 side 113 (Rostock)	*		*	3 vers		*		
! 1533 side 76r (Malmø)	*		*	3 vers		*		
! 1553 side 117 (Tausen)	*		*	3 vers		*		
1568 side 127r (Thomissøn)		den tredje af salmerne	*	3 vers			*	
1573 side 68 (Jesperssøn, juledag)		*			2 vers + Ag- nus Dei			*
1573 side 81 (2. juledag)		se bekræf- telse side 83, 388 og 452		3 vers		?		
1573 side 117 (Mariæ renselse)		= 2. juledag		3 vers		?		
1573 side 210 (påskedag)		= juledag			*			*
1573 side 220 (2. og 3. påskedag)		= 2. juledag		3 vers		?		
1573 side 267 (pinsedag)		= juledag			*			*
1573 side 272 (2. og 3. pinsedag)		= 2. juledag		3 vers		?		
1573 side 285 (trin.-søndag)		= juledag			*			*
1573 side 388 (Sct. Michael)		= 2. juledag		3 vers		?		
1573 side 452 (Calente)		*	*	?	?			?

! se note 65.

*Dit folck / O Christe / loffue dig /
 Din Brud aff hiertet nu glæder sig /
 For din Naade oc Barmhiertighed.
 Hellig / Hellig / Hellig / hun siunger dig.*

De af de tre provster læste *tekster* er henholdsvis

1. »... det Ottende Capittel / aff den Første Kongernis Bog / ... [ordene »met huis glædelig Sang / oc Gudelig Sermon der met fulde / ...« refererer til Salomo's sang, tale og bøn i dette kapitel]«,
2. «... / aff Esdræ Bogs / 3. Kap. liudende saaledis: ... [vers 10 – 11]. Item / aff det 6 Capitel / i Esdræ Bog / ... [vers 15 – 18]« og
3. »... / aff S. Hansis Evangelii Bogs / 10 Cap. saa liudende ... [vers 22 – 30]«.

Om »Tibi laus ...« som (oprindelig) trope se andet sted⁶⁴.

I Malmømmessen skiller tropen sig ud og bliver selvstændig: *tre* vers, der hver slutter med 3 × Hellig. Versene bruges som *elev.*-salme i 1529, 1533 og 1553⁶⁵. Hos Th. finder vi de tre vers som salme nr. III blandt de salmer, der er angivet i afsnittet »Om Herrens Nadere«, og her er der for første gang noder. Om praksis står der i Th.s oversigt over »den Danske Euangeliske Messe« bag i bogen: »Men [= mens] folckit berettis / siunger Degnen oc Almuen nogle af de Sang om Christi Nadere / som findis Blad 125, 126, 127, 128, 129, 130. Oc besynderlig /

Dig være loff oc priss / 127. ...«.

At den først kommer på side 127, men alligevel nævnes først, tyder på en vis vægt i praktisk brug. Og det er altså nu som *distr.*-salme. I musikalsk henseende skal der gøres opmærksom på slægtskabet mellem Sanctus-melodien og »Tibi ...«.

Hos Jesp. anvises den i alt tolv gange: på *latin* juledag, påskedag, pinsedag og trin.-søndag og på *dansk* 2. juledag, Mariæ renselse, 2. og 3. påskedag, 2. og 3. pinsedag, Sct. Michels dag og ved Præste Calent (dansk?). I samtlige tolv tilfælde må den forstås som *distr.*-salme, idet der kan henvises til side 83 (2. juledag): »Hues mere giøris behoff at siungis vnder Sacramentens vdelelse ...« (se også side 388 og 452)^{65a}.

De tre vers »Tibi laus ...« synges som lige vægtige „svar“ på de tre provsters tekstlæsninger, og efter Actus qvartus v/superintendenten synges den 5st. korsalme »Min sjæl, du Herren love« (om denne se senere). Det er vel begrundet, at der også efter *hans* tale følger en lovprisende tekst, og denne gang i et lidt større format rent musikalsk set. Det musikalske på dette sted skal jo „dække“ både de tre provsters læsninger og superintendentens tale, i hvilken han »begynte klarligen oc korteligen for Almuen at Paraphrasticere oc vdlegge / enhver Proustis Text som oplæst vaar / etc.«. Måske har rent praktiske

grunde spillet ind, idet superintendenten jo efter sin lange tale skal have tid til at komme fra kor-„døren“⁶⁶ og op til alteret, hvorfra han skal læse evangeliet (umiddelbart efterfulgt af Credo)!

»Tibi laus ...« er, som det fremgår af de indledende bemærkninger, fra sin første danske forekomst forbundet med nadverhandlingen, og man må da spørge, hvordan den som her i 1628 kan anvendes på et langt tidligere tidspunkt i en gudstjeneste og dermed i en ganske anden sammenhæng. Dens placering mellem epistel og evangelium er dels det sted, hvor det musikalske ifølge den katolske tradition udfolder sig mest, dels, i dette særlige tilfælde, i forbindelse med indvielsen af kirken. Dens indre karakter af idel lovsang gør den velegnet også til den nye funktion, den har fået: som „svar“ på de tre indvielses-læsninger. Og da den ikke står anført i den trykte prædiken på det sted, hvor nadveren bliver »consecrerit oc administrerit« (her er kun anført kommunionssalme), så kunne man få den tanke, at superintendenten har „lånt“ den til andet brug, netop på grund af dens lovprisende karakter (cf. under Kyrie side 106). (Men: både pinsedag og trin.-søndag (de to dage, der afgiver tekster til indvielses-gudstjenesten) har vedr. nadveren henvisning til juledag med »Tibi laus ...« på latin! Me. skulle da ved denne særlige lejlighed i dobbelt forstand have set bort fra dette!). Måske kan denne tanke (om det lovprisende) støttes af Kroon's udredning⁶⁷. Han fortæller bl.a., at tropen, der på kontinentet forekommer under rubrikken »In summis festivitatis« (= højtidere af højeste grad), i Sverige hørte til Kristi Legemsfest (en af paven i 1264 anordnet fest, der skulle være »en særlig Mindefest for Nadveren, hvor kun glade Klange lød«⁶⁸ – i modsætning til skærtorsdag). Denne fest blev forbudt i Sverige i 1541, og »Tibi laus ...« rubriceredes nu under »Sanctus de Corpore Christi« i slutningen af 1500-tallet. Og den findes i salmebøgerne i Sverige endnu i 1620. I »Een liten songbook« 1553 er tropen skilt ud fra Sanctus og er en selvstændig sang (i Danmark allerede i 1528), men den hørte til pinsedagens ordinarium »De Sancto Spiritu« og placeredes mellem Agnus Dei og Benedicamus og bliver derved *distr.*-salme (altså som i Danmark). Men i ps.boken 1645 placeres »Tibi laus ...« mellem »Taksigelsessalmer«! Det er da min tese, at en lignende forandring i retning af „kun“ taksigelse (d.v.s. uden bundethed til nadver eller andet) er sket i Danmark (og i så fald tidligere). Men er der belæg for det? Senere i Sverige placeres »Tibi laus ...« efter sit *indhold*, fordi man ikke længere kendte den oprindelige sammenhæng, og den blev kaldt »Treenighedssalme« og »lovsang«. (Se i øvrigt note 65a, i forhold til hvilken der er et par gentagelser i ovenstående).

Men »Tibi laus ...« må også omtales i forbindelse med »Hellig ...«, for selv om de begge er nøje knyttet til nadverhandlingen, så synes de særdeles velegnede til brug ved en kirkeindvielse. I nadverhandlingen udgør de lovsangen og konsekrationen (dette sidste = indvielsen af nadverelementerne), og begge dele (lovsang og indvielse) må være uundværlige ved en kirkeindvielse.

I nadverhandlingen er det ordinariets Sanctus, der går forud for »Tibi laus ...« (se juledag hos Jesp.), ved kirkeindvielse er det (slutningen af) L.s tyske

Sanctus, oversat til dansk. I begge tilfælde er det Es. 6, der danner grundlaget, og som (oprindeligt) trope forstærker »Tibi laus ...« Sanctus-teksten. Der er for så vidt tale om en tekstlig enhed. Alle tre oplæste tekster handler om indvielse (indvielsesordene kommer først side 26, se ill. 8 side 140) af henholdsvis templet i GT og, i Actus tertius, i NT, og der er altså også i disse tekster tale om en enhed. At teksterne med deres musik er en del af indvielsen, fremgår af ordene »Denne Actus primus, oc Indvielsis første Ceremoni«. Actus secundus kaldes »denne anden Ceremoni«, mens der efter Actus tertius blot refereres til udførelsen. Og i musikalsk henseende er der, som nævnt ovenfor, stærke tendenser i retning af enhed.

Om *udførelsen* af disse to tæt forbundne dele kan det klart og enkelt konstateres, at »Hellig ...« synges af »en discantist, med en Exstra ordinari høy / Reen oc Velklingende Skøn og Beffuende Stemme«⁶⁹ og »Choret met Almuen«. M.h.t. »Tibi laus ...« anfører Me. efter Actus tertius: »Herpaa sang Choret til Beslutning det Tredie oc sidste Verss aff Psalmen / met disse Ord ...«. Efter vers 1 og 2 står henholdsvis »bleff sluttet met det første Verss« og »bleff siungen det andet Verss«, og man spørger da: har koret kun sunget det sidste vers, eftersom det udtrykkeligt er anført her, eller ...? Og hvem har i givet fald sunget vers 1 og 2? Det må formodes, at man i 1628 har sunget efter Jesp. (Me.s tekst er, fraset enkelte bogstavforskelle i vers 1, identisk med Jesp., der atter er identisk med Th.). Her findes på juledag »Tibi laus ...« på latin (*to* vers + Agnus Dei) og sunget af Duo pueri og koret, men på 2. juledag, hvor »Tibi laus ...« har *tre* vers og er på dansk, får man ikke noget at vide om udførelsen. Notationen er, som på juledag, gjort med de sorte koralnoder, der fortæller, at der er tale om en gregoriansk melodi, og en sådan varetages principielt af koret. En vis logik kunne der måske være i, at den store rolle, som koret har i den latinske fremførelse, er blevet overført til det danske forløb? At vers 3 er en senere tilføjelse, kan næppe begrunde en særlig fremførelsesform⁷⁰.

»Tibi laus ...« findes ikke blandt salmerne i den danske kirke i dag. Sidste gang den optræder er i Pontoppidan's salmebog 1740. (Melodien med gen.bas findes i Breitendich's koralbog 1764 side 239). Helt modsat i Sverige, hvor den i psalmboken 1939 står som nr. 199, som oprindeligt under nadveren, mens den i 1986-udgaven anføres som den sidste i den anden gruppe af salmer med overskriften »Lovsång och Tilbedjan«. Melodi og vers på de nordiske sprog, på dansk v/Harald Vilstrup, findes i »Nordisk Koralbok« (1961) nr. 6. I Da. Ant. I er der en anden oversættelse på side 289. (Hos Kingo er den ansat »Til Beslutning« på 13. søndag efter trin.).

M.h.t. forholdet mellem svensk og dansk tradition henvises til *op. cit.* af Henrik Glahn (i note 64 her).

6

Paa denne Christelig Sermon, oc Gudelig Tale / saaledis fremsat aff Superintendenten, bleff strax Musiceret, 5. Vocum.

*Min Siel nu loffue Herren /
Hvad i mig er hans Hellige Naffn!
Sin Godhed rundelig giffver:
Thi skal du altid tacke hannem. etc.*

Denne 5-stemmige korsats efter superintendentens tale blev »Musiceret«. Ordet »musicere« vil i dag umiddelbart lede tanken hen på noget instrumentalt, men alene ordets anvendelse i forbindelse med angivelsen »5. Vocum« og en tekst siger, at det her må være noget vokalt⁷¹.

Dernæst ligger det lige for at foreslå, at der er tale om Mogens Pedersøn's bearbejdelse fra »Pratum Spirituale« fra 1620, og det vil da sige, at udførelsen må formodes at være rent vokal, altså heller ikke medvirken af instrumenter colla parte.

Teksten findes hos Th., og det ser ud til, at Me. citerer efter hans version. Der er enkelte forskelle i stavemåden, idet Th. benytter lille bogstav i navneordene, mens Me. har stort (også i ordet »Hellige«), og det sidste ord hos Me. skrives »hannem«, mens Th. skriver »ham«. (Endnu Kingo skriver »hannem«!). Ordet »rundelig« synes at vise, at Me. ikke har citeret efter M.P., der har »hand oss«, og det er vel naturligt, at Me. giver oplysninger ud fra salmebogen og ikke fra korbogen.

Me. har ikke angivet, om der blev sunget et eller flere vers, men en afsynelse af samtlige fire vers skulle synes at være af en urimelig bredde på dette sted i gudstjenesten.

Salmen findes hos Th. på side 293 som nr. IX i afsnittet »Om Bøn oc Tacksigelse« og med latinsk henvisning til ps. 103: *Benedic anima mea Domino*.

Evangelielæsningen fra alteret

Inden det næste musikalske led skal der gøres et par bemærkninger om ev.-læsningen på dette sted i gudstjenesten: side 25 i Me.s beretning »Leste hand [superintendenten] Evangelium; Johan. 3. Som hørde til Hellig Trefoldigheds Søndag / for Alteret / staaende nedervent mod Folcket«. Det er vers 1 – 15 i dette kapitel, der udgør denne dags ev.-tekst (og den er i dag stadig ev.-læsning i den første tekstrække i DDS.).

Side 32 læser man, at »Dette Hellige Evangelium / som i Dag / den Hellig Trefoldigheds Søndag / i Herrens Menighed fremsettis / beskriver den Hellig Evangelista Johannes, oc findis i hans Evangelij Bogs 3. Capitel fattet oc Antegnet / som efterfølger«, og her aftrykkes da denne tekst in extenso og på dansk, og det er vers 1 – 15(!) (+ 16?). Denne læsning sker på prædikestolen.

Der er altså tale om en gentagelse af ev.-læsningen⁷². Men her vil man være tilbøjelig til at tro, at læsningen foran alteret er sket på latin (og

med noder?). Me. gør ingen bemærkninger derom, men skjuler han dermed, at han med den latinske tekst fortsætter en tradition og en også på andre områder almindelig praksis? Det må forbavse lidt, at det i givet fald sker på latin, idet han står »nedervent til Folcket!« Og det vil da være imod KO, der side XVIv/170 siger »oc læss Euangelium paa danske«. Det er tidligere nævnt, at Me. i sin prædiken bringer en række citater på forskellige sprog, men også, at han altid straks oversætter, så »Folcket« kan forstå, hvad der bliver sagt. Han oversætter altså også her(!), men ikke „i samme åndedrag“. Me. har måske på sin vis følt det naturligt at bruge latin, i særlig grad ved en lejlighed som denne, og det falder godt i tråd med den tidligere omtalte (side 111) ret udstrakte brug af latin i gudstjenestens begyndelse. Og der er jo tradition for denne dobbeltsprogede praksis⁷³. L. siger i »Deutsche Messe«, at der ved matutin og vesper først skal læses på latin og derefter på tysk. Herhjemme kan nævnes sekvenserne, men praksis er ikke konsekvent. I princippet følger Th. og Jesp. KO, der side XVIv/170 siger: »Alle Sequentzer skulle lades tilbage vden i de iij Christi Hoffued høgtider / ...«. På juledag findes vekslen mellem latin og den danske oversættelse på samme melodi (således noteret hos Jesp.), mens de to salmer »Krist stod op af døde« og »Nu bede vi den Helligånd« ikke er oversættelser i den forstand, men, hvor de forekommer, selvstændige (oversatte!) tekster, der som indskud med egne melodier danner et folkeligt korrelat til sekvensen (uanset om denne synges på latin eller dansk) og derfor kan kaldes en „oversættelse“.

7

Der effter bleff Troen Siungen / saaledis som den findis i Gradualen.

*Vi tro allesammen paa en Gud /
Himmels Skabere oc Jordens / etc.*

Troen bliver »Siungen« (ordet har her sin almindelige musikalske betydning) efter Jesp. Den danske tekst med sin melodi v/Walter står hos Jesp. side 11 under 1. s. i advent, og det er L.s „oversættelse“ af Nicenum(!) i tre vers (eller er det blot en trin.-salmе?), der synges på dansk⁷⁴. Den første danske oversættelse findes i messeembedet 1528, hvor der står »Christhen forsamlingh och choredth syungher Credo« (på dansk). Der står hos Me. ikke angivet, hvem der synger i 1628, men det strofiske viser hen til en udførelse, hvor alle er med, d.v.s. koret og forsamlingen.

På latin med Credo-melodi nr. I synges troen juledag (kun her med noder), påskedag, pinsedag og trin.-søndag, og her må det være koret, der synger. Præstens intonation er skrevet med koralnoder, korets noder med mensural-skrift.

Vormordsen's håndbog fra 1539 anviser intonation fra præsten også før af-syngelse af den danske salme, og her er det så dennes første linie. Noget sådant anfører Me. ikke, men der kan næppe være tvivl om, at det er sket såle-

des. Jesp. (og hermed også Th.) har med forlænget *divisio major* klart markeret en intonation.

En udførelse på latin, men med dansk overskrift, er næppe tænkelig, mens det var ret almindeligt med en latinsk overskrift og derefter dansk tekst. I øvrigt må ordene »Effter den *Sang* [fremhævet her] vaar *Finerit*« referere til *strofe*-formen.

8

Der Prædicken var endet / begyntis aff Prædicke stolen *Te Deum Laudamus*; paa Danske / *O Gud vi lofue dig* / huilcket Choret oc Almuen sang ud til Enden.

Udtrykket »begyntis aff Prædicke stolen« (in casu intonerer præsten »O Gud vi lofue dig«) refererer til en praksis, der også finder sted *før* prædikenen⁷⁵. F.eks. hedder det i Jesp. under juledag »Her effter skal begyndis paa Prædicke stolen try gange denne effterfølgende *Sang* / før end texten oplæsis ...«. Dette skete også på de tre påskedage og formentlig også søndagene mellem påske og pinse samt de tre pinsedage med de til højtiden passende vers – og i påsken og i pinsen er det endda det samme vers både før og efter prædikenen, altså i alt 6 gange! (I denne henseende er der skelnet mellem de tre højtider og trin-søndag, idet denne sidste i Jesp. kun har prædikestol-svers *efter* prædikenen⁷⁶). På andre søn- og helligdage skal et sådant vers kun synges én gang. Og der kunne desuden være en opfordring fra præsten til at synges netop det pågældende vers. Interessant i disse tiltaler er også udtryk som »derfor lader os alle tillige opstaa at loffve, prise og siunge Herren ...« eller »Opløffter derfor Hierterne og med mig udi Andagt siunger ...«⁷⁷. Dette fællesskab findes to gange i Enc. sacra: ved afslutningen af Proloqvium (side 31) »Her om ville vi samptligen Anmode Herren / med JESU CHRISTI egen Bøn / oc Bede aff Hiertet med Munden / i Troen: Vor Fader / du som est i Himlen« (herefter det trykte Johs.-ev. 3,1 – 15) og (side 319) efter »Precatiuncula ...« som opfordring til at bede Fadervor efter prædikenen: »... sigendis samptligen af Hiertet / met Munden i Troen: Fader vor etc.«⁷⁸.

På S. Michels dag, der af KO var gjort til en årlig taksigelsesdag for høsten, blev der kun sunget *efter* prædiken, men her nøjedes man så ikke med et salmevers, men sang *Te Deum laudamus* (se KO side XXV/179: »... siungis strax effter predicken aff den heele meenhed. *Te Deum laudamus* etc.«, hos Jesp. på latin side 373: »Strax effter Predicken / skal begyndis aff Predicke stolen / vdi Kiøbstederne« og på dansk side 380: »Paa Lands byer effter Predicken«.). Da Me. siger »paa Danske«, må man tro, at man i 1628 har sunget efter de noder, der hører hjemme »Paa Lands byer«. Hos Me. hedder det, at »Choret oc Almuen sang ud til enden«, således som det også må være tilfældet ved »Hellig ...« og »Troen«, og ikke, at der er tale om en vekselvirken mellem to grupper⁷⁹. Men det skal tilføjes, at både Th. og Jesp. (og i dag Da. Ant. II side

23) tydeligt markerer en sådan antifonal udførelse med henholdsvis den forlængede *divisio major* og „takt“- og dobbeltstreg. Denne praksis stammer fra L. og er trykt første gang i Babst's salmebog 1545.

Ved de under VSS(r) omtalte tre kroninger (se også noterne nr. 52 – 54) synes den antifonale udførelse at gælde i alle tre tilfælde: *Chr. 3.*: »... hat der Ordinator und die andern Prediger *Te Deum laudamus* angefangen, die andern Cantoren habens ausgesungen und der Organist ein Vers vmb den andern, auff der Orgel geschlagen«. *Frederik 2.*: »... begynte ordinator oc de andre prædicanter *Te Deum laudamus* og de andre Cantores siunge den saa tilende med orgemester, som legte huer andet vers«. *Chr. 4.*: »... Der effter begynte Ordinator for Altaret: *Te Deum laudamus*, Oc sangerne suarede: *Te Dominum confitemur*, oc forfulde det saa vd til Enden / Choraliter« (udelukker dette ord orglets medvirken?) og »schlug man auff der Orgel / vnd ward das *Te Deum laudamus* gesungen«. Denne sidste lidt mere ubestemte formulering indebærer næppe nogen anden praksis end den i de øvrige citater, så Resen's ord kan også udstrækkes til *Chr. 4.*: »Med Kirckeceremonierne i denne kroning ... i allemaade forholdt sig ... som udi Hans Majestæts Her Faders / høyløflig Ihukommelse / Konning Christian den Tredies Kroning / bleff holden oc i act tagen«⁸⁰.

Såvel de to forløb hos Jesp. som det danske hos Th. er noteret med koralnoder, der fortæller, at det er en gregoriansk melodi, primært sunget af koret, men en sådan er altså ikke altid forbeholdt koret alene. Og i de mensuralt noterede melodier kan godt være en gregoriansk melodi som grundlag⁸¹.

Man kan undre sig over, at der ved en lejlighed som denne ikke bliver sunget et *Te Deum laudamus* af et lidt større format. Når det ikke er sket, så kunne årsagen være den, at der endnu ikke fandtes et orgel i kirken (trods en kontrakt så langt tilbage som i 1619 og i lidt udvidet form i 1620)⁸². For man kan vel ikke tænke sig, at bestemmelserne fra 1525 (en ny gudstjeneste-ordning i Wittenberg slotskirke) endnu gjorde sig lidt gældende? Heri stod, at orglet, hvis det da fandtes, kun måtte anvendes ved *Te Deum* eller en tysk salme i matutinen og overhovedet ikke i messen⁸³. Man må formode, at der også i 1628 har været brug for et orgelinstrument i form af et positiv til de store korsatser, men et sådant ville i givet fald næppe have gjort fyldest i et værk af større omfang⁸⁴.

Når *Te Deum laudamus* blev sunget som det skete, så kunne årsagen måske være den, at Me. kan have ønsket at give almuen endnu en mulighed (efter »Hellig ...« og »Troen«) for at deltage.

9

Siden bleff HErrens hellige Nadveris Sacramente consecrerit oc administrerit aff Superintendenten, oc bleff under Communion siungen:

JEsu søde Hukommelse / 4. Vocum.

Den yderst kortfattede omtale af denne del af gudstjenesten gør det næppe muligt for læseren at finde ud af, hvordan det lit. forløb, inkl. evt. musikalske elementer, før og efter communionen har været. Den manglende konkretisering kan tolkes som et signal om, at der intet „nyt“ er at bemærke – men i forhold til hvad?

Me.s oplysning »oc bleff under Communion siungen; JEsu søde Hukommelse / 4. Vocum« er overraskende i tekstlig henseende og lidt gådefuld (uløselig?) hvad musikken angår. Dog må det vist være klart, at der m.h.t. udførelsen er tale om en a cappella sats. Se KO side CXIIIv.

Det overraskende i tekstvalget er, at denne tekst ikke ses som salme i forbindelse med nadveren i de værker, der anviser et lit. forløb. Lige fra messeembedet i 1528 til Jesp. 1573 nævnes før (og under?) og efter handlingen henholdsvis »Jesus Christus er vor salighed« og »Gud være lovet altid og benediget«, begge umiddelbart relevante i denne sammenhæng. Hertil kommer yderligere et par salmer hos Th.

Teksten til »Jesu søde hukommelse« og dens historie er behandlet andetsteds⁸⁵. Men en kort oversigt synes at kunne klarlægge et og andet.

Den har fra gammel tid overskriften »IUbilus rythmicus de nomine Jesu«, og det er altså en Jesu navnesalme, og den har (iflg. Malling) 50 vers. (I LU side 452 er den sat som hymne i 2. vesper på Festum Sanctissimi Nominis Jesu. Den har her fem vers: 1., 2., 3., 5. og 50. vers i Malling's opstilling).

Hos Th. står den som nr. X i afsnittet »Om Christi Person oc Embede«, og den har overskriften »JESV DVLCIS MEMORIA, dans vera cordis gaudia«, der er de to første linier i den latinske tekst. Den danske tekst hedder »Jesus hand er en sød hukommelse«, og den passer ikke metrisk med Me.s tekst. Og Th.s vers har syv linier, der musikalsk realiseres på den måde, at linie 3 – 4 er en gentagelse af linie 1 – 2. Uden denne gentagelse er melodien identisk med den i »Piae cantiones« fra 1582. Men det betyder så igen, at melodien i denne samling har fem linier (originalens (?) vers 1 linie 1 og 2 + vers 4 linie 1, 2 og 3), og det må formodes, at Me.s ordlyd hører hjemme i et vers med fire linier. I samlingen fra 1582 står tekst og melodi under »De passione Domini nostri Jesu Christi«. Den er altså stadig en Jesus-salme, men nu visende hen til en bestemt periode i Jesu liv og ikke i særlig grad til navnet.

I Schattenberg's samling »Jubilus S. Bernhardi de Nomine Jesv Christi Salvatoris Nostri ...« fra 1620 foreligger (som nr. 7) en 4st. motetagtig komposition (imitationer og gentagelser) uden c.f. og omfattende to vers i satsen. Teksten er de to første vers i hymnen i LU. (Oversættelsen hos Malling (= Poscolan, se nedenfor) kan direkte overføres.

Med Poscolan's oversættelse i 1625 af Joh. Arnd's »Paradiesgärtlein« er salmens karakter som navnesalme (nu på 48 vers) fremhævet i overskriften »Fordansket til JEsu Naffns Berømmelse«, og den begynder her »Jesu søde hukommelse«, netop de samme ord som Me. bruger. I overskriften står også

»S. Bernhard Jubilus, eller Fryde-Sang / ... Oc kand siungis / som ,Vær glad du hellige Christenhed'«. Hvad er det for en melodi? Kan det være den, som Arrebo i 1623 (og 1627) har sat til sin bearbejdelse af ps. 30? (I så fald er det den samme, som *vi* har til »Fra Himlen kom en engel klar« (DDK 109)). Den står hos Th. side 22r som melodi til »Vær glad ...«, der som første danske oversættelse er nr. XVIII i afsnittet »Om Christi Fødsel«. Og det er måske herfra, Poscolan har *sin* melodiangivelse? Med begrundelse i, at han har oversat en »Jubilus, eller Fryde-Sang'? Og i, at det er gjort til »Jesu Naffns Berømmelse'? Og hertil kan måske føjes: kan Me.s valg af salmen skyldes Arrebo's melodi-forslag »Vær glad ...« til en ps., der som overskrift har »En sang til husets indvielse«?

Går man så videre til Kingo, så læser man nogle gange »kand siunges som JEsu søde Hukommelse« eller lign. Her er tingene altså byttet om: der anvises ikke melodi til »Jesu ...«, men melodien til den anvises til bl.a. »Vær glad ...« side 53. Og hvad er det så for en melodi? Opsøger man teksten »Jesu ...«, så finder man den som *nadver*-salme på side 23 med en melodi fra B. Gesius' Enchiridion fra 1603 (det er den, *vi* har til bl.a. »Vor Herres Jesu mindefest« (DKK 438), der oprindeligt(?) hører til Hermann Bonn's tekstparafrase over Magnificat (se EKG nr. 200 og den kommende note 86 her)). Og det må betyde, at »Vær glad ...« fra nu af ikke har egen melodi, men låner melodien fra »Jesu ...«. Og det kan jo meget vel være udtryk for længere tids usus.

I Breitendich's koralbog 1764 (se også Pontoppidan's salmebog 1740 nr. 4) står side 3 det samme som hos Kingo side 53, mens melodien noteres side 124 (med teksten som overskrift). Hos Schiørring 1781 og 1783 (se også Guldberg's salmebog 1778 nr. 25) står som nr. 53 »Jesu ...« med Gesius' melodi, mens »Vær glad ...«-teksten er udgået. Bortfaldet af den „glade“ melodi til »Vær glad ...« efterfølges nu af tekstens bortfald! En yderligere bekræftelse på dette omsving ses hos Joh. Jac Lund i 1775, der taler om »forandret Communions-salme: JEsu søde Hukommelse«.

Skal der vælges mellem disse to melodier? Har man brugt melodien fra Arrebo (m.fl.), vil det være vanskeligt (umuligt?) at finde en 4st. sats til netop denne melodi-version. Den findes bl.a. ikke i Prætorius' »Musae Sioniae«. Men det *kan* vel tænkes, at en version af en anden komponist er benyttet. Det er jo ikke givet, at det er den fra Arrebo. Er det Gesius' melodi, så har man vel brugt enten hans originale udsættelse fra 1603 eller Prætorius' fra 1607⁸⁶.

Er det salmens unio mystica-karakter, der er årsag til, at Me. har valgt den som nadversalme? Og har han derved været med til at skabe en tradition, der så er „codificeret“ hos Kingo og videre frem? (Se også Kingo's Graduale side 297 og Zinck og Weyse!). I Da. Ant. I side 170 og II side 172 findes vers af denne salme under »Om onsdagen ved Laudes« og »Jesu Navn« i oversættelser af henholdsvis Landstad og Grundtvig. Melodierne er fra LU.

10

Til Beslutning på denne Hellig oc Christelig Indvielse bleff paa det sidste siunget 2 *Moteter*, den første:

Domine Dominus noster, quam admirabile est nomen tuum, &c. Erbachii 8.
Vocum.

Den anden:

Inimicos nostros pelle, &c. Bonhomij 8. Vocum.

Erbach (Christian)

Mens det var uden problemer at bestemme det indledende (ukendte?) stykke musik som processionsmusik, så synes det ikke helt klart, hvordan ordene »Til Beslutning« skal forstås. Det er tydeligt nok det sidste, der foregår – i hvert fald musikalsk. Men er der tale om en kirkemusikalsk udfoldelse i overværelse af alle de tilstedeværende, eller ...? Da 8st. motetter almindeligvis er af et vist omfang, så skal der jo også et vist mål af tid til at synge dem. Har man afventet udførelsen af de to motetter, og hvad skete der bagefter? Da de to nævnte motetter uden tvivl har haft brug for de forordnede instrumenter, så har disse jo yderligere kunnet bidrage til en festlig „Beslutning“. Og tekstgrundlaget for Erbach's motet, psalme 8, er nævnt et par gange i Me.s beretning (i fortalen og i prædikenen), så under den synsvinkel er der motivering for at lade *den* høre med til selve gudstjenesten. Gælder det også for Bonhomme's motet? (Se senere under Bonhomme).

Den pompøse afslutning har selvsagt sin årsag i dagens begivenhed. De to motetter er placeret umiddelbart efter den aronitiske velsignelse, og på dette sted var der tradition for, som KO siger side XVIII/173, »een kort Psalm paa Danske«. Denne anvisning rækker fra Malmø 1528 og til og med Jesp. (dog ÷ Ta.). Men det ville i 1628 være påfaldende, såfremt der til slut skulle synges en dansk salme, al den stund en sådan salme i øvrigt ikke forekommer i denne gudstjeneste. En afslutning, der bestod af en dansk salme + festmusik synes at have været for meget, og måske den danske salme ville have brudt den anlagte musikalske linie (NB dog Credo).

En beskrivelse af de kirkemusikalske forhold på den tid kan ikke gives her, men et par henvisninger kan måske sætte placeringen af de to afsluttende motetter i et andet perspektiv⁸⁷.

I en artikel om »Der Predigtgottesdienst und die verwandten Formen« skriver Eberhard Weismann bl.a. om det latinske intr., der måtte afskaffes p.gr. af tilbagegangen for de latinske skoler under 30-års krigen. Til gengæld fik man en udvidet figural- og instr.musik. Men der var mere tale om »Musik zum Gottesdienst« end om »Musik des Gottesdienstes«. Musikkens plads var

efter indgangs-salmen, men menighederne protesterede, fordi de fandt den for lang, og da den så blev flyttet frem foran salmen, og musikken ved gudstjenestens slutning først kom efter velsignelsen, så protesterede musikerne, fordi menigheden nu først indfandt sig efter musikken i begyndelsen af gudstjenesten og gik før musikken ved gudstjenestens slutning. I en kirkeordning fra Mansfeld 1580 siges, at de tyske salmer er i forfald og ved at blive glemt, og det anbefales at lade dem synge af kor før menigheden kom. Og i kirkeordningen fra Strassbourg 1598 står, at organisten ved slutningen af gudstjenesten, efter velsignelsen og efter at menigheden er gået(!), kan få lov til »auch andere Stücke zu schlagen oder auch lateinische Motetten zu singen lassen«⁸⁸.

Dette sidste giver anledning til at tro, at de to motetter i 1628 måske har skullet fungere som „udgangsmusik“. De har da ikke nogen egentlig lit. begrundelse, men kan dog være egnede til den funktion, de så har fået, udvalgt som de er ud fra tekst, karakter og varighed (NB dog med forbehold m.h.t. Bonhomme's motet; se senere), og man må da i givet fald gå ud fra, at en del af musikken er blevet udført i en tom kirke!

Erbach's motet »*Domine dominus noster quam admirabile est nomen tuum*« (»Herre, vor Herre, hvor herligt er dit navn (på den vide jord ...)«) er, som anført af Me., for »8 Vocum«, og det vil her sige 2 × 4 stemmer, hvor de originale nøgler angiver stemmerne s, s, m(ezzo) og a i kor 1 og m, a, t og bar(yton) i kor 2, altså en lys totalklang, i *Musica sacra* (se senere) betegnet som cantus 1 og 2, a og t og cantus, a, t og b, og det er disse sidste kategorier, der bruges i det følgende.

Motetten står i Erbach's samling »*Modi sacri sive cantus musici ... Liber primus*« fra 1600 med i alt 35 kompositioner fra 4 – 10 stemmer. (Som et udtryk for Erbach's betydning som komponist kan nævnes, at denne motet findes i en samling fra samme år med titlen »*Sacrarum Symphoniarum continuatio*, apud Paulum Kaufmannum« og yderligere i samlinger fra 1603 og 1613 samt endnu flere steder sammen med andre af hans motetter). I samlingens titel står ordene »ad omne genus instrumenti musici accomodatis«, og det er formodentlig realiseret i 1628. Samlingen udkom i »*Augustae Vindelicorum* [germanernes by = Augsburg] apud Joannem Praetorium«, der skriver, at disse værker er »facti a Christiano Erbach illustris et generosi Domini, D. Marci fuggeri ... Organico«. Det er Marcus II Graf Fugger fra den berømte musikelskende og -beskyttende familie. Erbach bliver organist ved St. Moritz i 1602, og han får da plads i historien ved siden af så kendte navne som Hassler, Eccard og Aichinger.

Motettens tekst er ps. 8 in extenso, og det vil sige vers 2 – 10, idet psalmens overskrift kaldes vers 1. Vers 2a (Me.s tekst + ordene »in universa terra«) udgør en art ritornel i kompositionen (nodeeks. 1). Denne ritornel er på 12 magtfulde og pompøse takter og udføres homofont af begge kor. Den gentages ikke blot til slut i lighed med teksten (hvor vers 10 er lig vers 2a), men synges også i nodetro gengivelse og i samme tonehøjde efter vers 4 og efter vers 7a. Til motettens slutritornel er dog føjet fire takter, der er en intensiveret gentagelse.

Oversigt 6

Christian Erbach: Domine dominus noster

Kor 1		Kor 2	
2	Domine dominus noster quam admirabile est nomen tuum in universa terra Quoniam elevata est magnificentia tua super coelos propter inimicos tuos ut destruas inimicum inimicum et ultorum		Domine dominus noster quam admirabile est nomen tuum in universa terra
		3	Ex ore infantium et lactantium perfecisti laudem ut destruas inimicum et ultorum
4	quoniam videbo coelos tuos lunam et stellas quæ tu fundasti		opera digitorum tuorum
2	Domine ... terra <u>quoniam visitas eum?</u> <u>gloria et honore coronasti eum</u>		Domine ... terra
7a	et constituisti eum super opera manuum tuarum	5	Quid est homo quod memor es eius? aut filius hominis <u>quoniam visitas eum?</u>
2	Domine ... terra	6	minuisti eum paulo minus ab angelis <u>gloria et honore coronasti eum</u>
7b	<u>Omnia subiecisti sub pedibus eius</u> insuper et pecora campi		Domine ... terra <u>Omnia subiecisti sub pedibus eius</u>
9	volucres coeli et pisces maris qui perambulant semitas maris	8	oves et boves universas insuper et pecora campi
2	Domine ... terra		Domine ... terra

For alle tre motet-oversigter gælder følgende:

halvfede typer	:	simultant klingende kor	} (afgrænsningen er ikke gennemført i alle detaljer)
understregning	:	korene griber ind i hinanden	
ingen understregning	:	antifonalt forløb	
[imit.]	:	imitation i samtlige stemmer	
[imit.]	:	imitation i enkelte stemmer	

I Erbach's motet [imit.] kun ved „quod memor est eius“ og „visitas eum“. Ved ordet „gloria“ [imit.].

gelse af ritornellens sidste fire takter med ordene »in universa terra«. (I »Cantate domino« er forløbet det samme, men udvidelsen har nyt melodisk materiale (til samme tekst), og i »Dies sanctificatus« er det ikke indledningen, men det efterfølgende 4 gange gentagne »Alleluja«, der vender tilbage en enkelt gang inde i satsen, og til slut kommer denne enhed to gange + en udvidelse med nyt materiale på 5 takter (samme tekst), men i selve ritornellen har kun basstemmerne i de to kor et næsten gennemført ensartet melodisk forløb i hvert Alleluja (se Haldeman (note 89) I side 73).

Motettens toneart er g-dorisk. Afsnittene mellem ritornellerne har undertiden livlig vekslen mellem de to kor, f.eks. ved de gentagne ord »ut destruas inimicum et ultorum« (»for at bringe til tavshed fjende og hævner«) med det energiske oktavspring i bassen ved »ut destruas« og det karakteristiske konsonerende forslag i ordet »inimicos«, og nu og da griber korene ind i hinanden, f.eks. ved ordene i vers 6b »gloria et honore coronasti eum« (»med ære og herlighed kronede du ham«).

Det harmoniske er, ikke uventet, enkelt med et begrænset antal akkorder overvejende i grundform, men i den (moderne) kadence og enkelte andre steder dog med anvendelse af S_3 , S_6 , D_3 og D , hvortil kommer en intervaldikteret dissonansbehandling af palestrinensisk strenghed.

Hvad det rytmiske angår kan man ikke undlade at gøre opmærksom på den store kontrast mellem ritornellerne og de mellemliggende afsnit.

Erbach er klart inspireret af den venezianske korteknik (Willaert og Gabrieli m.fl.), hvor imitative afsnit er begrænsede til et minimum, hos Erbach i vers 5 (takt 45 – 46), ved teksten »quod memor es ejus« (»at du kommer ham i hu«) og i vers 6 (takt 55 – 56) ved ordet »gloria«. Se også takt 49 – 51 på ordet »visitas« i vers 5 (nodeeks. 2). Det er klart *korklangen*, der er det bærende element i motetten.

Det tidligere omtalte konsonerende (tonemaleriske?) forslag i kor 1 i takt 21, 23 og 24 skal utvivlsomt gentages i takt 23 i kor 2, så derfor skal bassen hedde b på taktslag 3 og 4. Herved ophæves kvinterne mellem t og b og septimintervallet mellem a og b på taktslag 4, og måske t's to første toner skal være es, hvorved akkordens kvintfordobling forsvinder? I takt 24 er der parallelle kvinter mellem t og b i kor 2. Er det en transskriptionsfejl? En tonemalerisk effekt (ultorum)? Eller hænger tilfældet sammen med de *meget* lidt forsinkede oktaver mellem de to understemmer? I teksten skal der i vers 2 (takt 16) stå coelos, og i vers 4 (takt 28) skal der stå digitorum. (kilde: Musica sacra bd. XXVIII nr. 83).

En bredere og mere detaljeret karakteristik af Erbach's værker skal ikke gives her. Der henvises til især Haldeman's, der er baseret på Erbach's samlede værker⁸⁹.

Vers 2a i psalme 8 anvendes forskellige steder i Grad., bl.a. danner det Ps. (her = V) i intr. på trin.-søndag. Ligeledes forekommer det flere steder i breviaret.

Som tidligere nævnt (side 214) anvender Me. ps. 8 to gange: første gang i fortalen i forbindelse med året 1630 om »den Daglig Bøn til Huss øffuelse / ... huilcken Bøn er saa klarlig oc kortelig sammenskreffuen / at den end oc aff børn paa fire eller fem Aar met stor Lyst læsis oc hørís i forsamlingen / saa Gud derved end oc Bereder sin Loff aff de wmyndigís Munde / som David kalder det Psalm: 8.«. Anden gang er på side 213, hvor Me. er i gang med det 5. bevis for Guds eksistens med overskriften »Aff den Hellig Aands wfejlbar Besegling oc Stadfestelse som giffvis de Christtroende GVDs Børn«. Og citatet af vers 2 forberedes således: »Dog effterdi den Sande GVD kand icke aff Naturen saa fuldkommelig Kiendis / som effter Skriffstens Indhold / som tilforn sagt er; Ville vi vdi Skrifften ydermere opslaa Naffnene som GVD Neffnis met / os til vidre Wnderretning. Belangende / hvad GVDs Naffn ret egentlig er / da maa vi sige aff den 8 Psalm: Herre vor Herskab / hvor herligt er dit Naffn offver al Jorden!«. Derefter følger Guds navn på tysk, dansk, latin, græsk og hebraisk og en tolkning af disse navne.

I KO (side LXXXIIv/240) anvises ps. 8 på latin ved bispevielsen. Det sker efter VSS (r), bønnen »Deus qui corda fidelium«, Fadervor og en tale om prædikeembedet, og efter ps. 8 udlægger ordinator et par af versene om »Kristi prædikere og hans rige«. Den anvendes også i KR til samme handling⁹⁰. I begge ordninger synges ps. på latin, men der står ikke noget om udførelsen.

Bonhomme (Bonhomio, Bonhomius, Bonomi/Pietro, Pierre)

B. er født o. 1535. Han blev præsteviet i 1579, opholdt sig i Rom, men der er næppe klarhed over hans stilling og virke i den tid, og 1594 gør paven ham til domherre ved Saint-Croix i Liège. Her udnævnes han i 1608 til Grand Chantre (= kantor) og forbliver i Liège til sin død 1617⁹¹. (I det flg. bruges den i dag gængse franske navneform).

Den motet, der sammen med Erbach's bliver sunget »Til Beslutning«, har hos Me. titlen »Inimicos nostros pelle« (»Driv vore fjender på flugt«).

Lad det være sagt med det samme: det har ikke været muligt for nærværende forfatter at finde denne motet (endnu!). Det er beklageligt, også fordi det er det sidste, der sker ved gudstjenesten, og det er beklageligt, at Me. også denne gang nøjes med »&c.«.

Det havde muligvis ikke hjulpet at skrive mere, men en søgen ud fra de tre ord har ikke givet noget resultat. Umiddelbart vil man også i dette tilfælde tænke, at der er tale om en ps.-tekst. Det synes ikke så. Og en bredere titel kunne måske have givet visse associationer. Og hvis Me. nu havde været så hensynsfuld(!) at nævne også denne tekst (ligesom ps. 8) i sin beretning i en eller anden sammenhæng, så havde der måske været mulighed for at kunne identificere teksten og derefter en større chance for at finde motetten. Der er enkelte steder i beretningen, der nævner ordet „fjender“ (også i ps. 8!), men der er hverken gentagelse af eller direkte reference til de tre ord, som Me. an-

fører. Også i en række ps. forekommer ordet, men ikke i den „ønskede“ form og sammenhæng. Det samme gælder vers 71 og 74 i Zacharias' lovsang (Luk. kap. 1), selv om ordlyd og indhold er tæt på!

Og det er også beklageligt af den grund, at Bonhomme var en højt skattet komponist, hvilket måske vil fremgå af følgende bemærkninger.

B. skrev en lang række vokalværker, for det meste med mere end fire stemmer. Det gælder samlingen fra 1603 med titlen »Melodiae sacrae ...« (ill. 5 og 6), der indeholder i alt 38 motetter (de todelte motetter tælles som én) for henholdsvis 5, 6, 8 og 9 stemmer. Ikke mindre end 21 af dem er 8st. På titelbladet læser man ordene »... Et ad usum cum harmonicarum vocalium, tum omnium generum instrumentorum Musicalium convenienter accomodatae« – aktuelt i 1628. (I Schadæus' samling 1613 er dette realiseret ved hjælp af to orgelinstrumenter (se note 96)). Samlingen er tilegnet »ærkebiskoppen af Köln og fyrstebiskoppen af Liège, Ferdinand af Bayern«. Blandt de 8st. motetter er »In lectulo meo« (om denne motet se senere), der den 10. december 1822 blev opført ved en af Baini (den kendte Palestrina-forsker) arrangeret koncert i Palazzo della consulta i Rom, hvor preusserkongen Fr. Wilhelm III var til stede. På programmet stod også to værker af Palestrina, »Improperierne« (»Bebrejdelserne«) og »Stabat mater«, begge for otte stemmer⁹². Valget af Bonhomme's motet er udtryk for Baini's høje vurdering af ham.

1603-samlingen kommer i en ny udgave med titlen »Harmonia sacra ...« i 1627. Den består af i alt 39 motetter for 5, 6, 8, 9 og 10 stemmer. På titelbladet står »Editio avctior et correctior«⁹³. Forøgelsen består i den 10st. motet i to dele (nr. XL(!), se nedenfor), mens det korrigerede kun i ringe grad kan gøres op, fordi der iflg. RISM (bekræftet ved mikrofilm fra London) kun findes 5. og 6. stemme (= s og t i kor 2). Det instr. islæt er her udtrykt med ordene »ac basso generali ad organum illustrata« (se note 96). (I to tilfælde, de samme i begge udgaver, er der dobbelt bearbejdelse af en tekst, den ene for 5 og 8 stemmer, den anden for 6 og 8 stemmer. Der er da i alt henholdsvis 36 og 37 titler, men altså 38 og (kun) 39 satser på grund af de nævnte dobbeltbearbejdelser. De todelte motetter (der er henholdsvis tre og fire) er også her i artiklen medregnet med kun 1. dels tekst. Den diffuse tællemåde i 1627-udg. er der her set bort fra).

Blandt hans øvrige samlinger må nævnes »Missae 6, 8, 10 et 12v« med tilføjelsen »cum basso continuo ad organum«, Antwerpen 1616, med i alt 13 messer, hvoraf de fire er 12st., og de er ligeledes tilegnet Ferdinand af Bayern⁹⁴.

En 8st.(?) motet med titlen »Comedite gentes angelicum panem«, der ikke findes i de nævnte samlinger, blev sunget i Peterskirken under en stille messe (denne som afslutning på en procession (i 1797?) fra Santa-Maria in Vallicella til Peterskirken) sammen med Palestrina's 8st. »Fratres ego enim accepi a Domino«, og komponisten Paer, der var til stede, udtrykte sin største beundring for de to mesterværker, som han kaldte dem, og med Baini taler han om sande bjergstrømme i harmonisk henseende. Mindre imponeret var den unge

Illustration 5. Pierre Bonhomme "Melodiæ sacræ" 1603
Univ. biblioteket i Uppsala

I N D E X			
MELODIARVM SACRARVM, QVÆ			
IN HOC LIBRO CONTINENTVR.			
QVINQS FOCVM.			
MEL.	FOL.	MEL.	FOL.
I. Confitebor tibi Domine.	7	XIX. Ardens est cor meum.	41
II. Deus in adiutorium meum intende.	9	XX. Precinite Domino.	43
III. Domine Iesu Christe adoro te.	10	XXI. O salutaris hostia.	45
IV. Dilectus meus descendit in hortum.	11	XXII. In dedicatione templi.	46
V. O salutaris hostia.	13	XXIII. Gratuletur chorus iste.	48
VI. Laus, honor, benedictio.	14	XXIV. Veni de libano sponia mea.	50
VII. Quemadmodum desiderat ceruus.	16	XXV. Quem vidistis pastores.	51
VIII. Cantemus Domino.	18	XXVI. Litania de nomine Iesu.	53
IX. Exultate Deo.	19	XXVII. Litania de B. Maria virgine.	57
SEX FOCVM.			
X. Veni dilecte mi.	21	XXVIII. Super flumina Babylonis.	59
XI. Veni de libano mater. cum 2. parte.	23	XXIX. Salve Regina.	61
XII. Cæli enarrant gloriam Dei. cum 2. parte.	26	XXX. Regina cæli lætare.	63
XIII. Domine quis habitabit.	29	XXXI. Hortus conclusus. cum 2. parte.	66
XIV. Cantate Domino.	31	XXXII. Plaudite nunc organa.	69
XV. Quem vidistis pastores.	33	XXXIII. Magnificat 6. Toni. B. molle.	72
OCTO FOCVM.			
XVI. In nomine Iesu omne genu flectatur.	35	XXXIV. Magnificat 6. Toni. B. durum.	76
XVII. In seculo meo per noctem quæsiui.	37	XXXV. Iubilare Deo.	79
XVIII. Omnes gentes plaudite manibus.	39	XXXVI. O magnum mysterium.	81
NOVENA FOCVM.			
		XXXVII. Dum aurora finem daret.	82
		XXXVIII. Confitemini Domino.	84
P I N I S.			

Illustration 6. Pierre Bonhomme "Melodiæ sacræ" 1603
Univ. biblioteket i Uppsala

R. D.

PETRI BONHOMII
CANONICI ECCLESIAE
COLLEGIATAE S. CRVCIS LEODIEN:
HARMONIA SACRA
QVINIS, SENIS, OCTONIS, NOVENIS,
ET DENIS VOCIBVS.

EDITIO AVCTIORE ET CORRECTIOR,
AC BASSO GENERALI AD ORGANVM
ILLVSTRATA.

QVINTVS.

ANTVERPIÆ,
Ex Typographia Musica Petri Phalesij ad insigne
DAVIDIS REGIS.

M. D. CXXVII.

Illustration 7.

Pierre Bonhomme "Harmonia sacra" 1627
Univ. biblioteket i Uppsala

Santucci, der reagerede med at udtale sin afsky og foragt for disse såkaldte celebre kompositioner i det pavelige kapel, og han slutter med at sige, at han finder den slags musik fordærvet og gammeldags⁹⁵.

Et lille indblik i Bonhomme's motetkunst skal her gives med nogle bemærkninger til den tidligere omtalte motet »In lectulo meo« og den todelte »Hortus conclusus«. De findes begge både 1603 og 1627, er begge 8st. (= 2 × 4) og har tekster fra højsangen⁹⁶.

»In lectulo meo« omfatter versene 1 – 4a i kap. 3. Stemmerne, der som nævnt kun findes komplette i samlingen fra 1603, benævnes

Cantus primi Chori
 Altus. Primus Chorus
 Tenor. Primus Chorus
 Bassus primi Chori
 og
 Quinta vox. Cantus secundi Chori
 Septima vox. Altus secundi Chori
 Sexta vox. Tenor secundi Chori
 Octava vox. Bassus secundi Chori

og de er, ens for begge kor, noteret med henholdsvis g-nøgle og c-nøgle på 2., 3. og 4. linie. I dag vil vi kalde stemmerne s, mezzo, a og t. Og det giver en meget lys klang, også i tutti, idet tenorerne har lille c som dybeste tone i begge kor, og de to sopraner når op til a². En begrundelse for valget af denne lyse klang kan være den, der taler i teksten, mens anvendelsen af dobbeltkor både her og i »Hortus ...« næppe umiddelbart kan motiveres tekstligt.

Motetten er i dorisk toneart (på d). Indledningen i kor 1 (nodeeks. 3) er imitatorisk (denne satsteknik kun anvendt her) med regelmæssige indsatser på a og d og med instr. besvarelse, mens kor 2 kun bringer imitation i a og t. Efter den rolige musik til den første sætning »In lectulo meo per noctem quæsiui« (»På mit leje om natten søgte jeg ham«) følger en mere bevæget punkteret rytme til ordene »quem diligit anima mea« (»som min sjæl har kær«), ligesom første sætning fordelt mellem de to kor. Ved »quæsiui illum et non inveni« (»jeg søgte ham, men fandt ham ikke«) kommer et tutti ved gentagelsen af ordene »et non inveni« (nodeeks. 4). På dette sted skabes en rytmisk kontrast (nu tredelt) og en musikalsk understregning gennem de regelmæssigt vekslende kor i en ren homofon, næsten deklamatorisk stil. Ordene er her »surgam et circuibo civitatem« (»så står jeg op og går rundt i byen«), der fortsætter, nu igen i lige takt, men rytmisk bevægeligt på grund af ordene »per vicos et plateas ...« (»om på dens gader og torve og søger ham, som min sjæl har kær«) og med korene gribende ind i hinanden ved »et non inveni«; men her træffer hun så vægterne, og ordet »num« udløser akkorderne a-dur i kor 1 og (uformidlet) f-dur i kor 2, ganske på madrigalmanér. Samtidig understreger det høje toneleje (a² i s) den alvor og spænding, der ligger i hendes råb. Og som afslutning kommer da sætningen om, at hendes søgen

Oversigt 7

Pierre Bonhomme: In lectulo meo

Kor 1	Kor 2
1 In lectulo meo, in lectulo meo [<u>imit.</u>] per noctem quæsivi quem diligit anima mea quem diligit anima mea et non inveni et non inveni, et non inveni 2 surgam et circuibo civitatem surgam et circuibo civitatem quæram quem diligit anima mea quæram quem diligit anima mea <u>et non inveni</u> invenerunt me vigiles qui custodiunt civitatem <u>invenerunt me</u> num 4a <u>paululum cum pertransissem eos</u> <u>inveni</u> quem diligit anima mea	In lectulo meo, in lectulo meo [<u>imit.</u>] per noctem quæsivi quem diligit anima mea quæsivi illum quæsivi illum et non inveni surgam et circuibo civitatem per vicos et plateas quæram quem diligit anima mea quæsivi illum <u>et non inveni</u> 3 invenerunt me <u>invenerunt me vigiles qui custodiunt civitatem</u> num quem diligit anima mea vidistis <u>paululum com pertransissem eos</u> <u>inveni</u> quem diligit anima mea

ikke har været forgæves, og dette pludselige og uventede møde beskrives gennem et langt tutti-afsnit med samme rytme som før ved »quem diligit anima mea« i vekslende kor og i det høje toneleje, afsluttende med et både melodisk og klangligt stærkt intensiveret tutti i reel 8-stemmighed (nodeeks. 5).

Ved ordene »paululum cum« i takt 54 er der opstået oktaver mellem a i kor 1 og mezzo i kor 2. Fejlen (!) lader sig ikke umiddelbart afhjælpe. NB også de forsinkede oktaver mellem de to dybe stemmer i kor 2 i takt 56.

Motetten »*Hortus conclusus*« har tekst fra højsangen kap. 4 vers 12 – 16 og er for satb i begge kor. Det er en fornem og festlig sats, der bl.a. udnytter dobbeltkor-effekten på mangfoldig vis. Indledningen er, som flere andre steder, imitatorisk med alle stemmers indsats på a, men således at efter de første takter imiterer tenoren sopranen, mens bassen imiterer alten. Det dobbeltkontrapunktiske udnyttes såvel som replikgentagelser fra det ene kor til det andet, og man spørger nu og da, om der måske skal være en ekko-effekt. Ved »Sicut paradusus ...« i vers 13 er beskrivelsen så intens, at korene griber ind i hinandens replikker (nodeeks. 6). Noget lign. sker i vers 14, der ved »fistula ...« omtaler havens udsøgte og vellugtende frembringelser og i en hastigt vekslende kordialog lægger op til den intensiverede afslutning, hvor replikgentagelserne nu sker indenfor reel 8-stemmighed, men alligevel tæt dialogiserende (nodeeks. 7).

Motettens 2. del indledes på samme kontrapunktiske vis som 1. del, og i øvrigt skal særligt fremhæves det „flydende“ nodebillede i begge kor ved »quæ fluunt ...« i vers 15 (nodeeks. 8), gentaget på beslægtet vis ved »et fluent ...« i vers 16. Imellem disse to „strømmende“ partier findes i samme vers en intensiv karakterisering af nordenvinden, der påkaldes med et rytmisk livligt og energisk nodebillede i begge kor, der også her griber ind i hinanden (nodeeks. 9), og den blidere søndenvind, der søges hidkaldt med atb i begge kor, gentaget af sat i kor 1 og 3. gang med det 4st kor 2. Også her må man nok tale om madrigalstilens indflydelse. De sidste 16 takter er én lang og mest korvekslende opfordring til »min ven« om at »komme ind i sin have og nyde dens udsøgte frugter«, sluttende med en pompøst udbygget kadence i sidste „takt“ (nodeeks. 10).

I motettens 1. del er der, som en nøje parallel til takt 56 i »In lectulo meo«, oktaver mellem to stemmer, „retfærdiggjort“ ved hjælp af en punktering. Se s og b (+ cont.) i takt 37 i kor 2. I motettens 2. del er der i takt 6 oktaver mellem s i kor 1 og b (+ cont.) i kor 2, men c i bassen er formentlig valgt for ikke at få parallelbevægelse i de to cont.-stemmer, hvad i så fald ville være det eneste eks. på dette i satsen⁹⁷. Dette c kan ikke forstyrre a-mol-klangen, og den „tykke“ korklang med store A og lille c og e (en klang, der ellers ikke forekommer i motetten) kan vel „undskyldes“ med, at der kun er tale om et enkelt grundslag (og at tidens stemning gør klangen acceptabel?).

Oversigt 8

Pierre Bonhomme: Hortus conclusus

Kor 1	Kor 2
1. del 12 Hortus conclusus [imit.] <u>Hortus conclusus</u> fons signatus soror mea sponsa <u>hortus conclusus</u> fons signatus <u>fons signatus</u> emissiones tuæ [imit.] <u>sicut paradisus</u> <u>sicut paradisus malorum puniceorum</u> <u>cum pomorum fructibus</u> cypri cum nardo cypri cum nardo fistula et cinnamomum fistula et cinnamomum <u>cum universis lignis Libani</u> 2. del 14b Myrrha et aloe [imit.] cum omnibus primis unguentis quæ fluunt impetu de Libano 16 <u>surge aquilo</u> et veni auster <u>perfla hortum meum</u> et fluant aromata illius veniat dilectus in hortum suum et comedat fructum pomorum suorum et comedat fructum pomorum suorum et comedat fructum pomorum suorum <u>fructum pomorum suorum</u>	<u>Hortus conclusus</u> [imit.] <u>hortus conclusus</u> fons signatus <u>fons signatus</u> 13 emissiones tuæ [imit.] <u>sicut paradisus</u> <u>sicut paradisus malorum puniceorum</u> <u>cum pomorum fructibus</u> cypri cum nardo cypri cum nardo 14a fistula et cinnamomum fistula et cinnamomum <u>cum universis lignis Libani</u> cum omnibus primis unguentis 15 fons hortorum puteus aquarum viventium quæ fluunt impetu de Libano <u>surge aquilo</u> et veni auster et veni auster <u>perfla hortum meum</u> veniat dilectus in hortum suum et comedat et comedat et comedat <u>fructum pomorum suorum</u>

For begge motetter gælder, at grundakkorden er meget fremtrædende, kun sjældent anvendes 6-akkorder, men den harmoniske farve, der trods dette alligevel gør sig gældende, skyldes de ligeberettigede skalatoner og de på dem opbyggede dur- og molklange, motiveret af det melodiske forløb. Kadencer optræder kun i meget ringe omfang på andre trin i den valgte modus, i »In lectulo meo« næsten udelukkende i den doriske, således at de musikalske virkemidler helt overvejende er klangen (inkl. den især i »Hortus ...« forekommende spænding i de mange intervalbestemte synkopedissonanser) og den melodisk-rytmiske diktion. I øvrigt læser man med interesse, hvad José Quitin skriver i »The New Grove ...«: »I den harmoniske rigdom [NB ovenfor], den kontrapunktiske elegance, den melodiske kvalitet i de musikalske linier og især i den beherskede tekstbehandling er Bonhomme's musik nært beslægtet med Soriano og brødrene Nanino fra den romerske skole. Han må have kendt brødrene Nanino og Soriano, mens han opholdt sig i Rom«. (En nærmere omtale af disse navne må henvises til en større sammenhæng).

Både Erbach og Bonhomme hører hjemme i den periode, hvor flerkorigheden har sin store blomstring. En afgørende betydning for denne art af komposition og for den særlige fremførelsesform, der kaldes »cori spezzati«, fik Adrian Willaert.

Mulige opdelinger af det enkelte kor og de deraf flg. klanglige nuancer før Willaert skal ikke omtales nærmere her⁹⁸. Heller ikke detaljer i den derpå flg. udvikling⁹⁹.

Når der tillægges Willaert så stor betydning for denne korstil, så skyldes det bl.a. hans samling »Salmi spezzati« (1550) og disses antifonale udførelse i San Marco i Venezia. Men det er sagt¹⁰⁰, at pulpiturene i San Marco ikke er årsag til denne nyskabelse, men at deres eksistens i kirken også rent rumligt kunne understrege det antifonale i afsyngelsen af Davids-psalmerne. Og begge kor synger enkle og sluttede (kadencerende) satser til den fortløbende tekst, og tillige er hvert vers akkordmæssigt fuldstændigt udarbejdet.

Denne lit. musik afløses imidlertid hurtigt af værker af komponister som Lasso, Andrea og Giovanni Gabrieli m.fl.¹⁰¹. Det ensidige lit. præg og de satsmæssigt og fysisk adskilte (isolerede?) i sig selv i musikalsk henseende sluttede og i en akkordmæssig fuldstændigt udarbejdet sats deklamerende kor afløses af satser med andre tekster og madrigalstilens nære forhold til teksten, af en mere afvekslende satsteknik (f.eks. imitation), af en farverig klanglig udnyttelse af de mange mulige stemmekombinationer i to (eller flere) kor, af en mere nuanceret harmonik og med cori spezzati-teknikken som en speciel dramatisk mulighed, evt. som ekko. Hertil kommer den fakultative eller totale (colla parte) medvirken af instrumenter eller disses optræden som selvstændig „kor“-gruppe (»chorus instrumentalis«).

De omtalte motetter af Erbach og Bonhomme (inkl. formentlig også den sidstes »Inimicos nostros pelle«?) kan vel ikke helt „leve op“ til denne karakteristik. Det ligger nærmest at sammenligne dem med A. Gabrieli's type¹⁰², der viser den fra og med ham så udbredte brug af instrumenter og en moderat

„madrigalisering“. Det mådehold, der fremgår af motetterne, er måske årsagen til den kirkelige (lit.?) anvendelse? Om den vokale sats kan siges, at korene hos B. i udstrakt grad er selvstændige i akkordmæssig henseende (bl.a. på grund af de mange replikgentagelser (og dermed *fuldstemmighed*), der muliggør en (tilsigtet?) antifonal udførelse af den næsten helt syllabiske »In lectulo meo«), men at der også, og det gælder især ritornellen hos E., findes en række „tomme“ og uortodokst sammensatte akkorder i begge kor (forårsaget af stemmeføringsreglerne). Et resultat heraf må da blive, at der kun i de rent antifonale afsnit kan tales om to selvstændige grupper med hver fire stemmer, der akkordmæssigt hviler i sig selv. Hvor to kor synger sammen, er de klangligt afhængige af hinanden og kan derfor kun sammen danne den ønskede fulde akkord. Og denne *vokale* akkord er da „tilstrækkelig“ i sig selv, ligesom det enkelte kor er det i de antifonale afsnit, og har derfor ikke behov for instr. medvirken til opnåelse af de for akkorddannelsen nødvendige toner, hvorfor da, som det vel også er sket i 1628, den instr. medvirken ikke består i at supplere, men i fuld udstrækning at spille *colla parte*, d.v.s. fordoble samtlige de i „færdige“ akkorder klingende stemmer. Men en sådan forbobling *kan* være mere eller mindre påkrævet (alligevel!), alt efter den vokale besætnings størrelse og/eller de talmæssige forhold mellem stemmerne, og herved skabes da, især hvis der er balance mellem det vokale og de valgte instr., de særlige klangfarver, som vokalt + instr. kan give.

En sådan korteknik tillader altså en større eller mindre afstand mellem korene rent fysisk (*cori spezzati*). I den i 1628 indviede kirke findes to pulpitter, i nord og i syd, med en afstand på 25 – 30 meter. Såfremt de rent bygningsmæssigt var færdige, ville de være meget velegnede til antifonal udførelse, men de til dagen valgte kompositioner vil som helhed (dette er jo et skøn, eftersom kun Erbach's motet er kendt i skrivende stund!) næppe kunne realiseres med en så stor afstand mellem korene. Selv om f.eks. ritornellerne hos Erbach med deres 8st. homofoni og enkelte afsnit kunne udføres med en endda ret stor afstand, så sigter satstypen mod en så mangfoldig udnyttelse som muligt af et 8st. mønster af tæt sammenvævede stemmer. Og det trods de muligheder, der kunne ligge i korenes selvstændige „farve“!

Hverken Me. eller nogen anden eller nogetsteds giver oplysning om korenes placering i 1628. Muligheden af at gøre brug af kirkens kor må helt afvises, idet der erindres om den tidligere omtale af dette „rum“s beskedne omfang, hvortil kommer, at de mange gejstliges medvirken og deres selvskrevne tilstedeværelse i koret har udelukket enhver mulighed for at give plads til andre. Så ville det være mere troværdigt at tale om det på den tid endnu tomme orgelpulpitur (hvis det da var stort nok!).

Det skal tilføjes, at valget af de to komponister ved denne kirkeindvielse vel også har været med til at give højtideligheden sit særlige præg(?) (om dette se også nedenfor), men hvad enten det er tilsigtet eller ej, så synes de to navne at være næsten ukendte på de danske breddegrader dengang¹⁰³. Det gælder især den ellers i store dele af Europa værdsatte Bonhomme¹⁰⁴. (Be-

mærkning: det kan vel næppe have undgået den ortodokse og polemiske superintendent, at begge disse to komponister var katolikker! Perspektivet kan ikke udbygges yderligere her).

Gloria Patri ...

Selv om Me. har brugt udtrykket »Til Beslutning ... bleff paa det sidste siunget ...«, så følger alligevel »Gloria Patri ...« med 3 × Amen. Denne doksologi kan næppe have nogen lit. funktion (især da ikke, hvis de to motetter har skullet „ledsage“ menigheden ud af kirken!). Den må være superintendents private afslutning på den trykte beretning i 1633, og den er med sin trinitariske opbygning meget velegnet som en sidste understregning af dagens og kirkens navn (og den ortodokse prædikens inddeling?).

Doksologien er iflg. traditionen af finde 1. i tidebønnen før den afsluttende antifon i afsyngelsen af Davids-Ps. og i cantica og hymner og 2. i messens intr., der jo oprindeligt bestod af en hel ps., hvor antifon og ps.-vers vekslede og med doksologien ligeledes placeret efter sidste vers før den afsluttende antifon. Men i 1628 står doksologien helt alene.

I forbindelse hermed må kort nævnes, at Me. side 242 i sin beretning skriver flg.: »Saa vilde vi da Enfoldelig bekiende vor Christelig Apostoliske Troe / at vi Troe paa GVD Fader / vi Troe paa JESum CHristum / hans Søn den Enbaarne / vi Troe paa den Hellig Aand / oc slutte med Hieronomi Doxologia: Gloria Deo Patri, & Filio, & Spiritui Sancto, sicut erat in principio, & nunc, & semper, & in Secula Seculorum. Ære være GVd Fader / Søn / oc Hellig Aand / som verit haffver aff Begyndelsen / oc nu oc altid / oc i al Evigheds Evighed / Amen! AMEN!

Denne »Hieronomi Doxologia« (kan forfatterskabet bekræftes?) er en let variant (ordet »Deo«) i forhold til den (vor) traditionelle ordlyd. Fra kyndig side¹⁰⁵ har jeg fået oplyst, at det kan se ud til, at denne variant (eller parallelle udformning?) har været brugt i den græksprogede kirke ved siden af vor form, men at en speciel behandling af dette emne tilsyneladende ikke findes.

M.h.t. selve doksologien kunne man spørge, om Me. i ordet »Gud« finder en vis overrensstemmelse mellem den apostolske bekendelse og doksologien i Hieronymus' version og derfor vælger H.s?

Og dernæst: i forordet til sin salmebog 1569 fortæller Th., på side d, at »de Christne i Østerlandene oc Grecken brugede Christelig sang paa deris maal« og at derefter »i de Vesterlande / ... bleffue mange Gudelige verss ... [og] ... mange skøne Hymner ... dictet / ...« (og han nævner en række navne), og det skete »den fattige bedrøffuit oc atspredde Christendom til trøst oc vnderuisning imod den store forfølgelse / oc mange Ketters Suermerij«. Og herefter skriver han: »Oc er det merckeligt / at Hieronimus dictet den bekiendelse om den hellige Trefoldighed. *Gloria Patri ... Amen*. Det er Ære være Gud[!] Fader ... Amen« (begge tekster med traditionel ordlyd). Og siger derefter, at Hiero-

nymus sendte sin doksologi til pave Damasus (366 – 384) i Rom (i et brev, som man fra videnskabeligt hold (iflg. min nævnte kilde) anser for uægte), for at afsyngelsen af den efter hver psalme kunne være »till en prøffuelse om de Arrianer: huilckit ocsaa skede« (arianerne »nectede Christi Guddom«). Den skulle altså være affattet med kætterjagt for øje! Og det skulle ske på den måde, at man lyttede efter, om »hand enten tagde stille / naar disse ord blefue siungen / eller oc hand sang / Ære være Gud Fader ved Sønnen etc.« (der jo er den originale ordlyd. Med hvor stort held denne kætterjagt gennemførtes, siges der ikke noget om. Og hvordan med den praktiske udførelse, når nogle skulle føje et ord til?). Men der er det mærkværdige hos Th., at ordet »Deo« mangler i den latinske tekst. Er det en forglemmelse? eller en fejl i trykningen? Men når han oversætter til dansk, så er ordet med! Om eller i hvor høj grad ordet kan have med de teologiske stridigheder at gøre, skal ikke behandles her, men man kan ikke undgå at bemærke dets tilstedeværelse i den ordlyd, som Th. lægger i munden på den potentielle kætter! (se side dv øverst). I øvrigt kan Th.s omgang med doksologi-teksten måske tolkes som en bekræftelse på den før omtalte ligestilling mellem de to versioner?

Imidlertid kan denne i sig selv interessante (teologiske) diskussion in casu, under henvisning til at Me.s brug af doksologien i prædikenen ikke forlanger musik, og at den afsluttende doksologi formodes at være af privat karakter, næppe gøres yderligere relevant hverken i lit. eller i musikalsk henseende, så den skal ikke føres videre her.

Addenda 1 og 2

1. Om ritualet (i 1628) og dets særpræg

Et naturligt spørgsmål ville være: er det indvielsesritual (eller måske snarere -forløb), der fremgår af Me.s beretning, det for den lutherske kirke sædvanlige? Hertil kan kun svares nej (når bortses fra mulige processionser og andre ydre ting)¹⁰⁶. De lutherske kirkeordninger har langt frem i tiden (næsten) ingen bestemmelser om kirkeindvielse, fordi ordet indvielse var belastet med den katolske kirkes opfattelse af hellighed og overnaturlig kraft. L.s indstilling refererer Me. selv i sin beretning side 128, hvor han gengiver L.s tale (prædiken?), delvist ordret citeret, ved indvielsen og velsignelsen af slotskirken i Torgau i 1544. De centrale ord er her ordet og bønner (1. Tim. 4,5), som L. (polemisk) beskriver som henholdsvis »det Rette Vievand« og »Røgelsse-Karet«, en omvurdering af begreberne, der helt udelukker den katolske opfattelse. Og L. siger: »Men skabningen får ingen ny kraft, men bliver bekræftet i sin forrige kraft. Men djævelen søger noget andet og vil, at skabningen skal have ny kraft og magt ved hjælp af hans abespil«¹⁰⁷.

I Enc. sacra side 26 (ill. 8) lyder Me.s indvielsesord: »TIL en gudelig Begyndelse paa voris forhaffvende Christelig Verck / oc Hellig Gierning / Effter

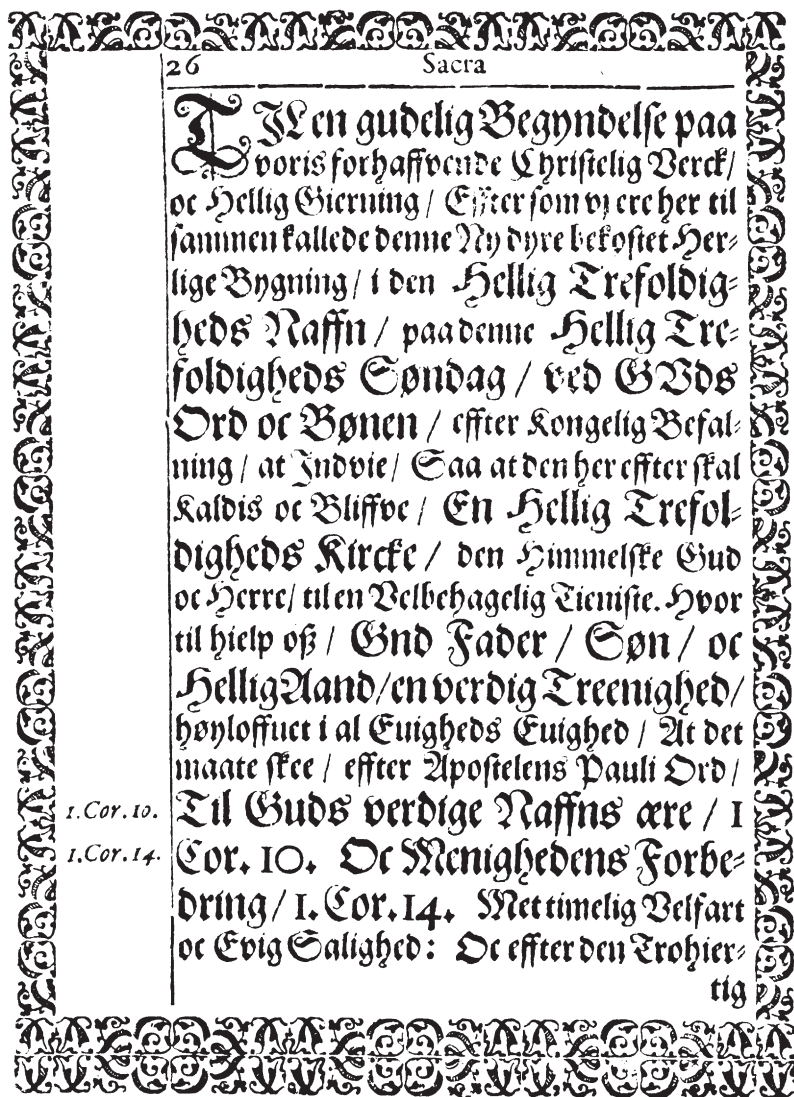

Illustration 8.

Indvielsesordene (side 26 i Encoenia sacra)
 Det Kgl. Bibliotek

som vj ere her til sammen kallede denne Ny dyre bekostet Herlige Bygning / i den Hellig Trefoldigheds Naffn / paa denne Hellig Trefoldigheds Søndag / ved GVds Ord oc Bønen / effter Kongelig Befalning / at Indvie / Saa at den her effter skal Kaldis oc Bliffve / En Hellig Trefoldigheds Kircke / den Himmelske Gud oc Herre / til en Velbehagelig Tieniste ...«. Der er altså ikke tale om en egentlig indvielsesformel¹⁰⁸.

Men er Me.s kirkeindvielse da karakteristisk for hans tid eller måske for ham selv? Der foreligger næppe eks., der kan godtgøre det. Om Christianopol's nye kirke (»... af Grunden saa Kosteligen Opmuret« (Enc. sacra side 73) efter svenskernes ødelæggelse af den første kirke i 1611) ved vi fra visitatsbogen, at Me. prædikede ved et præstekonvent den 30. maj 1624 og samtidig beså kirken, der nylig (datoen anføres ikke) var blevet indviet af den lokale præst Jacob Raffn. Men der foreligger (mig bekendt) ikke oplysninger om denne gudstjenestes forløb, og det kunne måske have sin interesse bl.a. af den grund, at også denne kirke kom til at hedde Trefoldighedskirken¹⁰⁹.

Det kunne da se ud til, at det lit. forløb ved kirkeindvielsen den 8. juni 1628 var en unik begivenhed. Og når man tænker på kongens særlige interesse for og planer med sin by, der også på titelbladet i Enc. sacra kaldes »den Kongelig Christian-Stad«, så er indvielsen i al sin egenartede fylde og fest velmotiveret. Det blev da nærmest en skæbnens ironi, at kongen, på grund af krigen i Tyskland, ikke selv kunne være til stede, men formentlig har ladet sig repræsentere af »Herr Jørgen Vrne til Alsloff Ridder / paa den Tid Høfuitzmand i ChristianStad oc Kong: Maytt: Befalningsmand offver Christian Stads Leen ...«, som Me. nævner som den første i sin »Fortegnelse ...«, der følger umiddelbart efter fortalen. Me. selv anfører ikke Jørgen Urne som kongens stedfortræder, men La. siger således (tro ham!) i sin bog (se note 8) side 11. I øvrigt hverken omtales eller beklages kongens fravær noget sted i Me.s beretning.

2. Om den 21. marts 1632

Der er gjort opmærksom på, at Me. end ikke nævner, endsige beklager kongens fravær i 1628. Heller ikke fra kongen selv er der udtalelser om dette forhold. Ej heller i relevante bøger eller sammenhænge. (NB dog, at det missive, der er henvist til i note 15, *kan* tolkes som kongens erkendelse af ikke at kunne være til stede. Teksten i dette missive er gengivet her i artiklen side 90).

Gådefulde er også de oplysninger, som man kan læse i La.s bog¹¹⁰: »... Benedictidag 21. marts 1632, såsom ett gammalt ceremoniale angifver, infann Konungen sig sjelf i sin nyanlagde stad och höll ett högtidligt *Te Deum* i templet samt talade derefter från den höga rådhustrappen til stadsboerne, helsande dem med de latinske orden: *Pax Vobis*, hvilke ord äfven blivitt satte över ingången till det nuvarende rådhuset, såsom den frejdade konungens minnesvärde helsning till stadens innevånare för everderlig tid. Vid samme tillfälle,

i närvaro af Danmarks rikskansler Christian Friis och riksmarsk Jørgen Urne samt en stor svit af riddersmän, öfverlämnade Konungen privilegiebrevet till de båda borgmästarne Ole Svendsøn Föch, förflyttad från Vehe, och Claus Hanssøn Gueloff, förflyttad från Aahus. Nycklarne till stadsportarne öfverlämnades åt kommandanten i den befästade staden, Gert Ranzow«. I en fodnote skriver La.: »En afskrift af ifrågavarende ceremoniel, som lærer förvaras i geheimearkivet i Köpenhamn, har följande lydelse: *Ceremoniel vid invielsis-actus og Te Deum S:t Benedictidag 1632 udi den funderit og vel byggit by Christianstad, efter kongl. Maj:ts anordning og nådigste befaling*«.

Når La. placerer kongen på »den höga rådhustrappen«, så må det undre, idet byens første rådhus först blev indviet i 1735!¹¹¹ (Og derfor har der heller ikke været nogen rådhusbrand i 1678 (se La. side 12!)). Var rådhustrappen blevet bygget i et derefter afbrudt byggeri? Eller han han taget fejl og mener trappen til huset på nabogrunden over mod kirken, tilhørende borgmester Oluf Svendssen, hvor Chr. 4. boede, når han var i byen? Men kan den kaldes »höga«?). La.s oplysninger om privilegiebrevets overrækkelse til de to borgmestre har indtil denne dag ikke kunnet bekræftes. For Rantzau's vedkommende er oplysningen klart uden forbindelse med virkeligheden. Han var aldrig kommandant i Christianstad og døde i øvrigt i 1627!

Begge disse ceremonier med deres dokumenter og nøgler – og i overværelse af kongen og rigets fornemste mænd – vil man umiddelbart tildele en overordentlig stor historisk betydning, både i sig selv og især fordi de er foretaget efter kongens anordning og nådigste befaling, og det må derfor være helt uforståeligt, at der ikke kan findes bekræftelse på sådanne kongelige og høj-officielle tildragelser. Hvor har La. sin viden fra? Og han gentager sin „viden“ side 23!

Kommet så langt blev det mig muligt – efter henvendelse til fhv. museichef i Kristianstad Thorsten Andersson, hvem jeg er megen tak skyldig for værdifuld korrespondance og for fin service – at gøre flg. bemærkninger:

Kristianstadsbladet's tekst på side 54 i jubilæumsnummeret fra 1964 – »Når Kristianstad fyldte 250 år ...« (kun en ganske kort notits!) har jeg ved en første gennemlæsning (jeg erhvervede mig dette nr. af bladet i 1977 eller '78) forstået på den måde, at der med 250-året mentes 1864. Der nævnes jo kun byens *navn*. Og når der umiddelbart efter siges, at der 50 og 100 år senere var langt større festligheder, så stemmer det jo fint med årene 1914 og 1964. Festlighederne i disse to år dokumenteres i hvert fald klart i og med samme nr. af bladet. Men den korte notits slutter med en parentes med datoen 21.3.1882! Og i referaterne i de lokale aviser (som jeg modtog med så stor glæde og interesse) står som *en selvfølge*, at 250-året beregnes fra 1632! Og overskriften over den korte notits skal altså referere til *det* år, hvad, forekommer det mig, ikke er helt indlysende med den opstilling, der er foretaget. (Hvornår har man, før 1882, hørt om årene '32 og '82 som *jubilæums*-år?). Og så spørger man videre, refererende til de »50 og 100 år senere«: var der *jubilæums*festligheder også i 1932 og 1982? (Eller har man undladt at feste, fordi man ikke havde tillid til

La.s oplysninger?). Og i avisreferaterne siges der i øvrigt intet om, hvorvidt der i 1864 havde været festligheder i anledning af *de* 250 år! Motiveringen for en fest i 1864 ville være byens grundlæggelse i 1614, men en begrundelse for en fest i 1882 kan kun være det for os i dag (endnu?) ikke dokumenterede besøg – eller i hvert fald de påståede begivenheder – i 1632. Og dette besøg havde dobbelt karakter: dels *Te Deum* m.v. i kirken, dels *Pax Vobis* m.v. på pladsen ved det endnu ikke opførte rådhus.

Ordet „indvielse“ er umiddelbart forståeligt i forbindelse med en kirke, men i referaterne fra 1882 tales der ikke mindre end tre gange om Kristianstad's indvielse, altså *byens* indvielse! Det må være den kirkelige begivenhed, der har „smittet af“ på ordvalget. Men det er et højst mærkværdigt ord, når det drejer sig om en bys jubilæum. Det må kunne begrundes.

Netop i 1882 – før eller efter festen? – udgav La. sin bog »Historiska skizzer ...« med de for os i dag så besværlige oplysninger om kongens besøg i 1632 og de dertil hørende ceremonier. Kan det være foregået på den måde, at La. i 1882 ud fra sine (nylig fundne?) kilder har gjort byen opmærksom på, at det først var i 1632, byen fik sin endelige kommunale og kirkelige selvstændighed og kongelige „konfirmation“, og at man derfor burde fejre denne begivenhed? Og byen og dens mænd har altså taget La.s oplysninger alvorligt og følger dem op ved at gøre en, omend beskeden, fest – beskeden, fordi der *havde været* en 250-års fest i 1864? – på byens rådhus. Det er altså officielt, det der foregår i 1882. La. må være helt sikker i sin sag, når han accepterer at tage del i en sådan fest, for man kan ikke rigtig få sig selv til at antyde, at han har ført byen bag lyset!

For mig at se styrker alt dette formodningen om, at der foreligger dokumenter om 1632, men at de så på et eller andet tidspunkt er forsvundet. Selv om man jo ikke kan komme udenom, at La. er lidt utroværdig nu og da, så forekommer det mig, at en fest på det plan i 1882 peger i retning af, at man (denne gang!) må tro ham og at der findes historiske beviser for det, der skete i 1632.

Men det er stadig gådefuldt, at der intet spor er af disse beviser. Ikke engang af det konkrete »Ceremoniale ...«, om hvilket man må sige, at den sproglige formulering af ceremoniellets ordlyd synes helt i overensstemmelse med tidens sprogbrug. Den virker ægte. Allerede i 1978 kunne Landsarkivet i Lund venligst meddele mig, at »Ceremoniale ...« ikke findes i Kristianstad's stadsarkiv, der opbevares i Lund. Trods gentagne forsøg og megen værdifuld hjælp er det heller ikke lykkedes mig at opspore dette dokument hverken på Det kgl. Bibliotek eller i Rigsarkivet (tak til Rigsarkivet v/fru Edit Rasmussen). Min henvendelse til Landsarkivet i Lund i sept. – okt. 1986 (se note 27) tog også sigte på at finde materiale dér vedr. 21. marts 1632, men heller ikke denne specielle og kvalificerede undersøgelse bragte nyt for dagen.

Når der i det af La. nævnte ceremoniale bruges ordet „invielsisactus“ – cf. de lokale avisers referater – så må man spørge: hvad er det, der indvies? Kirken er indviet i 1628, men på det tidspunkt var såvel alter som prædikestol af midlertidig karakter, overflyttet fra skolen, der fungerede som kirkesal indtil

1628, og om et orgel tales der slet ikke, selv om man må formode, at der har været behov for i hvert ét orgelpositiv til de store korværker. Kirkens orgel¹¹² er formentlig blevet nogenlunde færdigt som instrument o. nytår 1632, og med udførelsen af forskellige arbejder i forbindelse med instrumentet kan man sige, at det i det store og hele var afsluttet i marts 1632¹¹³.

Sådanne potentielle indvielser er vel nærmest at betragte som kontroversielle handlinger for en luthersk-ortodoks kristendomsopfattelse¹¹⁴. Og i givet fald: ville disse handlinger alene give anledning til at synge *Te Deum* (og evt. hvilket?)? Eller skyldes denne – tredelte – lovsang ikke lige så meget kongens tilstedeværelse? Og i øvrigt: ville det ikke have været naturligt, om superintendenten havde fungeret ved den lejlighed? Det forlyder der ikke noget om. Og såfremt kongens besøg i 1632 virkelig var en realitet, så kunne man måske også tænke sig, at Me. ville omtale det i sin bog. Den er jo fra 1633.

• In summa: forsåvidt begivenheden har fundet sted den 21. marts 1632 – og de førømtalte avisreferater tager det som givet – så må motiveringen være dels den, at kirken nu er færdig både ude og inde, dels at kongen først nu kan være til stede i sin kirke og i sin by og derfor ønsker en kirkelig-musikalsk markering efterfulgt af den kgl. meddelelse om byens (endelige?) selvstændighed, nu demonstreret ved privilegiebrevet til borgmestrene og nøglerne til kommandanten. Og kongen hilser byen og dens borgere med ordene – vel også dikteret af de nu overståede krigeriske tilstande – »*Pax Vobis*«, der stadig læses på byens af Chr. 4.s stil prægede centrale del af rådhuskomplekset (fra 1890), beliggende netop på den af kongen selv anviste grund til dette formål, d.v.s. vis-à-vis Kgl. Maytts Platz (området øst for Store Torv), hvor Kgl. Maytts Hus skulle have været opført¹¹⁵.

Men endnu et spørgsmål må stilles: hvordan er det muligt for kongen at være i Christianstad den 21. marts, når der foreligger en række breve fra ham i dagene 19., 20. og 23. marts, alle fra Glückstadt?¹¹⁶

Nodeeksempel 1

33 *vers 2a*

Do - mine Do - mi nus nos - ter, quam ad - mi ra - bile est no - men

Do - mine Do - mi nus nos - ter, quam ad - mi ra - bile est no - men

Do - mine Do - mi nus nos - ter, quam ad - mi ra - bile est no - men

Do - mine Do - mi nus nos - ter, quam ad - mi ra - bile est no - men

tu - um in u - ni ver - sa ter - ra.

tu - um in u - ni ver - sa ter - ra.

tu - um in u - ni ver - sa ter - ra.

tu - um in u - ni ver - sa ter - ra.

vers 5

tu - um in u - ni ver - sa ter - ra. Quid est ho - mo,

tu - um in u - ni ver - sa ter - ra. Quid est ho - mo, quod memor

tu - um in u - ni ver - sa ter - ra. Quid est ho - mo,

tu - um in u - ni ver - sa ter - ra. Quid est ho - mo, quod memor

Nodeeksempel 2

46

quo - ni - am vi - si - tas e -

quo - ni - am vi - si - tas e -

quo - ni - am vi - si - tas e -

quo - ni - am vi - si - tas,

quod memor es e - ius? aut fi - li - us ho - minis, quo - ni - am vi - si - tas.

es e - ius? aut fi - li - us ho - minis, quo - ni - am vi - si -

quod memor es e - ius? aut fi - li - us ho - minis, quo - ni - am vi -

es e - ius? aut fi - li - us ho - minis, quo - ni - am vi - si -

51

um?

um vi - si - tase - um?

um?

um?

vi - si - tas e - um? glo -

glo - ri -

glo -

vers 6

e - um? Mi - nui - sti e - um pau - lo mi - nus ab an - ge - lis.

- tas e - um? Mi - nui - sti e - um pau - lo mi - nus ab an - ge - lis,

- si - tas e - um? Mi - nui - sti e - um pau - lo mi - nus ab an - ge - lis,

- tas e - um? Mi - nui - sti e - um pau - lo mi - nus ab an - ge - lis.

Nodeeksempel 3 *In lectulo meo*

Pierre Donhomme

In lec-tu-lo me - - - - o, in lec-tu-lo me-
 In lec-tu-lo me - o, in lec-tu-lo me-
 In lec-tu-lo me - - - -
 In lec-tu-lo me-

Nodeeksempel 4

et non in-ve-mi, et non in-ve-mi, in-ve-
 et non in-ve-mi, et non in-ve-mi, in-ve-
 et non in-ve-mi, et non in-ve-mi, in-ve-
 et non in-ve-mi, et non in-ve-mi, in-ve-
 -lium et non in-ve-mi, in-ve-me-rant me
 -lium et non in-ve-mi, in-ve-me-rant me
 -lium et non in-ve-mi, in-ve-me-rant me
 -lium et non in-ve-mi, in-ve-me-rant me

Nodeeksempel 5

57

ve-mi quem di-li-git a-mi-ma me a, quem

ve-mi quem di-li-git a-mi-ma me - a, quem

ve-mi quem di-li-git a-mi-ma me - a, quem

ve-mi quem di-li-git a-mi-ma me - a, quem

ieu-ve-mi quem di-li-git a-mi-ma me -

ieu-ve-mi quem di-li-git a-mi-ma me -

ieu-ve-mi quem di-li-git a-mi-ma me -

ieu-ve-mi quem di-li-git a-mi-ma me -

60

di-li-git a-mi-ma me a, quem di-li-git a-mi-ma me - a

di-li-git a-mi-ma me a, quem di-li-git a-mi-ma me - a

di-li-git a-mi-ma me a, quem di-li-git a-mi-ma me - a

di-li-git a-mi-ma me a, quem di-li-git a-mi-ma me - a

a, quem di-li-git a-mi-ma me - a

a, quem di-li-git a-mi-ma me - a

a, quem di-li-git a-mi-ma me - a

a, quem di-li-git a-mi-ma me - a

Nodeeksempel 7

[illegible]

Nodeeksempel 7 (fortsat)

57

ni, cum a-ni-versis lig-nis, cum a-ni-versis lig-nis Li - ba - ni.

ni, cum a-ni-versis lig-nis, cum a-ni-versis lig-nis Li - ba - ni.

ni, cum a-ni-versis lig-nis, cum a-ni-versis lig-nis Li - ba - ni.

ni, cum a-ni-versis lig-nis, cum a-ni-versis lig-nis Li - ba - ni.

a-ni-versis lig-nis cum a-ni-versis lig-nis Li - ba - ni.

a-ni-versis lig-nis cum a-ni-versis lig-nis Li - ba - ni.

a-ni-versis lig-nis cum a-ni-versis lig-nis Li - ba - ni.

a-ni-versis lig-nis cum a-ni-versis lig-nis Li - ba - ni.

Nodeeksempel 8

1/4

--- int impetu de Li-ba-no

int, gæs flüent impetu de Li-ba-no

int, gæs flüent impetu de Li-ba-no

--- int impetu de Li-ba-no

gæs flü --- int impetu de

gæs flü --- int, gæs flüent impetu de

gæs flü --- int, gæs flüent impetu de

gæs flü --- int impetu de

#

Nodeeksempel 9

18

Surgere a quo lo, surge a quo lo, surge a quo lo
Surgere a quo lo surge a quo lo, surge a quo lo
Surgere a quo lo surge a quo lo, surge a quo lo
Surgere a quo lo surge a quo lo, surge a quo lo
Libera me Surge a quo lo, surge a quo lo
Libera me surge a quo lo, surge a quo lo et veni au
Libera me surge a quo lo, surge a quo lo et veni au
Libera me surge a quo lo, surge a quo lo et veni au
Libera me surge a quo lo, surge a quo lo et veni au
65

Nodeeksempel 10

[illegible]

Forkortelser

a	alt	KR	Kirkeritual(et) 1685
b	bas	L.	Luther
b.c.	basso continuo	La.	Larifari (= L. Feuk)
c.f.	cantus firmus	lit.	liturgisk
cf.	confer (sammenlign)	LU	Liber usualis
Da. Ant	Dansk Antifonale	Luk.	Lukas(-ev.)
DBL	Dansk biografisk Leksikon	M.	Mester eller Magister
DDK	Den danske Koralbog	Ma.	Markus(-ev.)
DDS	Den danske Salmebog	Me.	Medelfar
distr.	distribution	Miss.	Missale
EKG	Evangelisches Kirchengesangbuch (her Stammausgabe)	Mt.	Mattæus(-ev.)
elev.	elevation	NT	Ny testamente
Enc.	Encoenia (sacra)	op. cit.	opus citatum
ep.	epistel	ord.	ordinarium
ev.	evangelium	ps.	psalme (Davids)
Grad.	Graduale	r.	recto
GT	Gamle testamente	s.	sopran
instr.	instrumental(t), instrument(er)	t.	tenor
intr.	Introitus	Ta.	Tausen
Jesp.	Jesperssøn	Th.	Thomissøn
Joh.	Johannes(-ev-)	Tim.	Timotheus
KO	Kirkeordinans(en)	trin.	trinitatis
		v.	verso
		VSS(r)	Veni Sancte Spiritus (reple)
		∇	Versus

Noter

1. *Kong Christian IVdes Skrivcalendere for Aarene 1614 og 16*. I Nye Samlinger til den Danske Historie, 2. bd. side 91 – 114.
2. Citatet kan bl.a. læses i Thorsten Andersson og Gunnar Lindbom *Boken om Kristianstad*, Stockholm 1976, side 39. Diorama side 40.
3. I *Corpus Constitutionum Daniæ* bd. III side 401f. 389. 1612 19 decbr. (Halmstedt)
Missive til borgmestre og råd i Væ om, at de, da en part af dem, som boede i Væ, skulle begynde at bygge huse på det sted, som byen tilforn stod, og da vi ere til sinde at lade forflytte byen på et andet belejliger sted, alvorlig indtil på videre besked skulle forbyde, at noget hus opbygges på det sted, som byen tilforn stod. Om datoen 13. marts 1612 se *op. cit.* af Axel Kroon m.fl. (i note 5 her) side 107.
4. *ibid.* side 419 – 422.
5. *ibid.* bd. IV side 1 – 5. Her også bl.a.: »... Daa haffue Wij aff Wor synderlig gunst och naade naadigst wndt och giffuett saa och hermed wnde och giffue for(skreff)ne Christianstadtz borgere dette effterskreffne waben till deris rette stadz waaben, nemlig tuende gule löffuer udi blaat feld hollende emellom dennom (her er kongens kronede navnchiffer tegnet i Brevet), efftersom det her hooz findis affmalitt«. Citeret efter A. Thiset *Skaanske by- og herredsvåben i den danske tid*, København 1976, side 6f., udg. af Dansk-Skaansk Forening som særtryk af artiklen i *Historisk Tidsskrift för Skåneland v/Martin Weibull och Lauritz Weibull*, Lund 1903, bd. 1 side 333 – 362. Se især det i note 2 her omtalte værk *Boken ...* side 57 med ill. af privilegiebrevet. Byens våben ses i farver bl.a. på omslaget til Axel Kroon m.fl. *Staden vid Helgø*, Kristianstad 1964. Såvel fundamentsbrev som privilegiebrev er gengivet i Karl Enghoff *Kristianstad 1614 – 1914*, Lund 1914, side 110 – 114. I den første sætning i *Boken ...* (se note 2 her) siges, at Chr. 4.s valg af »de svenska färgerna« ser ud som »en ond aning«, men valget af gult og blå til »kongens by« er ganske enkelt et udtryk for en gammel dansk tradition. Foruden til leksika og lign. kan henvises til f.eks. Nicolao Helduadero *Historiarum sacrarum Encolpodion*, Kiøbenhaffn 1634, side 320r, hvor det bl.a. hedder: »De gamle Konger til Dannemarck haffue vdi begyndelsen ført i deris Skilt oc Insignijs 3. Löwer met blaa Farffue / staaendis paa gul Platz ...«. At farverne er byttet om, er underordnet i denne sammenhæng.
6. Om kongens syn (drøm?) se bl.a. *Boken ...* (i note 2 her) side 8 og Hans Holmberg *Glæde over Danmark*, volum 1, Om dansk-svensk möten, Kristianstad 1986, side 55ff.
7. Yderligere oplysninger i de i note 2 og 5 her nævnte to bøger *Boken ...* og *Staden ...*.
8. Litteratur vedr. kirken: C.G. Brunius *Konstanteckningar under en resa år 1849*, Lund, 1851, side 692 – 721. – Sixten Ohlson *Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad*. En rundvandring. Kristianstad 1972. – L. Feuk (Larifari) *Historiska skizzer och Silhouetter från Christianstad*, 1882, side 5 – 12. – F.R. Friis *Trefoldighetskirken i Christianstad*, København 1887. – Albin Bolmstedt *När Kristianstads kyrka byggdes och invigdes*. Malmö 2/1926. – Mattheus Lundborg *Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad. Beskrivning och Historia*. 2 dele. Kristianstad 1928. – v/Ingemar Björck *Heliga Trefaldighetskyrka och församling i Kristianstad*. Kristianstad 1978. Med en fyldig og ill. artikel af Thorsten Andersson (»Heliga Trefaldighetskyrkan i Kristianstad under 350 år«) og en ligeledes ill. artikel af Hans Blomberg (»Seklens röster om Trefaldighetskyrkan«), hvori omtales bl.a. den også under andre synsvinkler interessante danske bog af Arent Berntsen (Bergen) *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed* fra 1656 med betragtninger og vurderinger af bl.a. Linné, Hülphers, danskeren Molbech og Brunius. (Kirken er også ganske kort omtalt i Jens Lauritsøn Wolf *Encomion regni Daniae. Det er: Danmarckes Rjges Lof* / ... fra 1654, side 648). – Se også bl.a. artikel i Thorsten Andersson Gunnar Lindbom *Vägisare till 50 Kyrkar i Kristianstadsbygden*. Turistnämnden i Kristianstad (uden år), Siegrun Fernlund *Kyrkor i Skåne en kulturhistoria*, Lund 1980, og Thorsten Andersson, Gunnar Lindbom *Kristianstad en bildkavalkad genom fyra sekler*, Kristianstad 1984, side 40 – 47. Endnu skal henvises til det 100 sider store jubilæumsnummer af *Nyaste Kristianstadsbladet* nr. 114B, Onsdagen den 20. maj 1964. Det har titlen »Kristianstad 350 år«. Om kirken se bl.a. side 8 – 9.
9. »... en Kircke vdi wor Festning Christianstad att opbygge, ...«. Gengivet i *op. cit.* af F.R. Friis (i note 8 her) side 32.
10. P.M. Östrupii et Matthiæ Jani Liber Visitationis Scanensis. Udg. (med en indledning) under titlen *Visitatsbog for Lunde Stift* 1611 – 1637 af Bjørn Kornerup som bd. 1 i *Lunds Stifts Her-*

- daminne* Serie I, Urkunder och aktstycken, Lund 1943, v/Gunnar Carlquist. Original på Rigsarkivet i København: Bibliotheca Thottiana VII side 463 nr. 1386.
11. I *Lunds Domkyrkas Jubelfest den 1. och 2. september 1845*, Lund 1845, siges, at der med kristendommen som statsreligion »opbygdes ... ikke blot kyrkor, utan tempel, sådana som det vi i dag för andra gången indvige« (fra Bergquist's prædiken nederst side 9). Her bruges ordet »tempel« om en stor kirkebygning, og dette adjektiv kan jo med rette anvendes også om Christianstads kirke som færdig bygning – forstået som en nuance føjet til den første motivering for brugen af dette ord.
 12. Se den i note 2 og note 5 anførte litteratur, henholdsvis »*Boken ...*« og »*Staden ...*«.
 13. Missivet omtales i *Kancelliets Brevbøger*. I brevet til de gejstlige læser man bl.a.: »... jeg acter samme M. Jørgen for samme indvielse saa høyt skee kand, at straffe, och samme mulctam at perpetuere til hospitalet sammested ...« Det slap provsten dog for. (Brevet i *Bricka og Fridericia's* udgave bd. II side 135).
 14. *Lunds Stifts Herdaminne* v/S. Cawallin, Lund 1858, 5. del side 2 – 3. Artiklen i dette værk er en biografi af Jørgen Christophersen.
 15. Omtalt i *Kancelliets Brevbøger* side 403. Ordlyden i *Skaanske Tegnelse* V. 302.
 16. I Niels Slange: *Den Stormægtigste Konges CHRISTIAN den Fjerde ... Historie*, sammenskrevet af N.S. ... igiennemseet og af Archiv-Dokumenter forbedret af Hans Gram. København 1749 (1 – 3 og 4) kan man side 639 læse bl.a.: »Indeværende Aar blev udi Christian-Stad som strax efter dend Calmarske Kriig paa de yderste Grændtzer udi Bleginde imod Sverige var blefven anlagt, dend store Kirke ganske færdig, saa at dend af Biskoppen Mads Jensen Lund strax til GUDS Ære og Dyrkelse blev indviet. Saaledes vilde Kongen, i hvor haardt hans Hierte af Sorg og Bekymring over Krigen og hans Fienders Vold og Overlast var beklemt, dog ikke forsømme dend Pligt og Frygt, som hand var sin GUD skyldig«. (se 3. part i 1. bd.).
 17. Efter Rørdam *Kirkehistoriske Samlinger* IV, 5 side 18f. Artiklen (side 1 – 55) er en biografi v/ Holger Fr. Rørdam med titlen Dr. theol. Mads Jensen Medelfar, biskop i Lund.
 18. Se *Kristianstads högre allmänna läroverk 1900 – 1965* v/ Bengt G. Söderberg (= del IV i værket *Sveriges studenter*, Malmö 1968) side 12 og *op. cit.* (i note 10 her) side 107f.
 19. Det er vel bl.a. sådanne betragtninger, der bidrager til Karl F. Hansson's karakteristik: »Ortodoksiens mennesker var alle mere eller mindre dualister. Hos dem fandtes på den ene side en naiv ureflekteret tro og på den anden side en eksempeløs råhed og tøjlesløshed« (i *Föreningen Det gamla Lund*, Årsskrift XXXIV side 12).
 20. Citeret efter Bjørn Kornerup *Frederiksborg Statsskoles Historie 1630 – 1830*, Gyldendal 1933, side 27. Se også Grundtvig's (ibid. omtalte) »Og det var fjerde Kristian« i *Roskilde-Rim*, København 1814, side 133 – 136.
 21. I Kornerup *Til Lunds Stifts Kirkehistorie i det 17. Årh.*, C.W.K. Gleerup, Lund 1944, side 13. Kildegrundlaget for denne skildring er »for størstedelen« (side 6) det i note 10 her nævnte værk. Denne udtalelse kan suppleres med kansler Friis' af Sivert Grubbe refererede ord: »Denne Prædikant kan med Ret og Skjel kaldes en Orator Danicus« (i *Danske Magasin*, Række, bind 4, København 1878, side 44 (citeret i *op. cit.* (i note 14 her) i Serie II, Biografier I, 1980, side 95, i Krister Gierow's biografi af Me. (side 94 – 102)). Citatet forekommer allere (i lidt anden ordlyd) i biografien i *op. cit.* (i note 14 her), 1. del, Lund 1854, side 38. Se i øvrigt biografi i bl.a. D.G. Zwergius *Det Siellandske Cleresie ...*, København 1754, side 542ff., og i DBL v/Bjørn Kornerup.
 22. Korrigeret allerede i 1887 af F.R. Friis i det i note 8 her nævnte værk. Se bogens note 3 side 18. Når S. Cawallin i 5. del side 3 i det i note 14 her nævnte værk siger, at »mäster Jørgen fick derwid [ved kirkeindvielsen] endast spela en underordnad rol såsom assistent«, så er det vel ikke hverken en ydmygelse eller en straf at få tildelt Actus tertius i indvielsesceremonien umiddelbart før superintendents udlægning af de tre oplæste tekster. I sin betegnelse betegner Me. ham som »høylærdt«, en grad mere end de to andre provster! Om Jørg. Chr. se (ud over note 14) det anførte værk af Lundborg (i note 8 her, *passim*) og Hugo Carlsson's artikel *Kristianstads skola på 1600-talet* i *Föreningen Gamla Christianstad*, Årsskrift nr. 8, 1955, side 18ff., samt DBL.
 23. En bydel nær kirken har fået betegnelsen Kv.[arter] Jørgen Christoffersen. En plade ved siden af oplyser, at han var sognepræst ved kirken 1617 – 1630, og at han indviiede kirken i 1626 (om dette sidste se side 87f i denne artikel). For Chr. 4.s vedkommende har både en gade og et kvarter fået hans navn. Det er området umiddelbart NNV for rådhuset.

24. *Op. cit.* (i note 3 her) side 422, punkt 6.
25. I *Trenne föredrag*, Christianstad 1865, side 2.
26. Bl.a. i *op. cit.* af L. Feuk (i note 8 her) side 34.
27. I *Handlingar angående kyrka och skola 1550 – 1680* findes ingen bemærkninger om instrumenter og nodemateriale for årene 1621 – 32. For denne oplysning takker jeg Landsarkivet i Lund, der venligst efter mit ønske foretog en speciel og kvalificeret undersøgelse af disse dokumenter i sept. – okt. 1986.
28. I H.F. Rørdam *Københavns Universitets Historie fra 1537 – 1621*, bd. 4, Aktstykker og Breve, findes som nr. 18 side 31 »1545. En Regning fra Professor H. Mats Hack over forskellige Udlæg, han havde haft som Forstander for Kongens Kantori«. Ved en barnedåb sang man »met XXIIJ Stemmer, mett sexten, og mett XIJ«. Koret bestod af 50 sangere. Og ved et bryllup måtte han have forstærkning på alle vokale stemmer, og de blev hentet fra Køge, Malmø, Landskrona og Lund. Der vil altså være en tradition for at supplere med kræfter udefra. Mest nærliggende er det måske at tænke på Lund, hvor der iflg. det tidligere omtalte værk af Wilhelm Lassen (se side 92) side VIII (punkt 6) siges, at kirken dér fik et nyt orgel i 1626, men at dets 24 stemmer ikke slog til, »således at en [kun én?] Musikant skulle betjene de øvrige Instrumenter i kirken: 1 Altbasun, 2 Tenorbasuner, 2 Violor og 2 Cornetter«, en besætning, der ville have god effekt (evt. som suppl.) i 1628. Og i Christianstad havde man jo instrumentister!
29. *Op. cit.* (i note 18 her) side 12.
30. Tidens kirkebygning som type (in casu Trefoldighedskirken i Kristianstad) og dens kongenialitet med tidens teologiske og homiletiske idealer ville være en del bemærkninger værd, Her skal blot gøres opmærksom på det i forhold til kirken som bygning meget lille kor, de i alteropbygningen væsentlige og eneste personer og figurer (evangelisterne og Kristus samt fire søjler og to obelisker) og teksterne (nadver- og dåbstekest på henholdsvis altertavlen og predellaen. Dåbstekesten er sammensat af Mt. 28 vers 19 og Ma. 16 vers 16, altså en kombination af de to versioner. Er det udtryk for ortodoks tankegang?). De af Me. så ofte citerede ord »ordet og bønner« udelukker her enhver malerisk effekt (resultat også af den reformatoriske billedstorm?), de farvestrålende og mystiskskabende glasmalerier, den klerikale trængsel og af røgelse omhyllede fjerne afsondrethed (både fysisk og sprogligt) i messetjenesten (foran det ene alter!) og kordrengenes én- og flerstemmige musikalske udfoldelse. Som et ydre symbol på denne ordets kirke var prædikestolen, senere med baldakin, anbragt ved overgangen mellem kor og skib og således delvist dækkende alteret. (Se *Christian den Fjerdes egenhændige breve* bd. III, i brev dateret 11. febr. 1633). Om bygningsværket er det sagt (her oversat til dansk): »Hvælvingernes konstruktion bygger helt på den gotiske arkitekturs erfaringer, men Trefoldighedskirken er trods det en udpræget protestantisk katedral. De mange store vinduer giver en klar og ensartet belysning i hele kirken, det er det almindelige jordiske dagslys, der råder. Længdeaksen er ikke specielt betonet. Man drages ikke mod alteret, men får i stedet lyst til at gå frit omkring under de lyse hvælvinger« (fra *op. cit.* af S. Fernlund (i note 8 her) side 144). Se også bl.a. Per Gustaf Hamberg *Tempelbygge för protestanter*. Arkitektoniske studier i äldre reformert och evangelisk miljö, Stockholm 1955, side 153 – 157 (specielt om Kristianstad) og de mere principielle betragtninger side 70 – 72.
31. *Op. cit.* af Ingemar Björck (i note 8 her) side 43. Om hvem og hvor m.h.t. tryk og udgivelse her kun, at de i København tilgængelige eksemplarer intet fortæller i så henseende. I øvrigt: man kan konstatere manglende eller divergerende oplysninger andetsteds, men det skulle være unødvendigt at placere bogen under „Sverrig. Topografiske og statistiske Skrifter“! Således i *Bibliotheca Danica 1482 – 1830*, bd. V,1 v/Laurits Nielsen, Supplement A-B-C, ny udg. 1963, spalte 222. Den kirke, Me. indviede, var en dansk kirke i Skaane, der jo var dansk land. At de biskoppelige ord ikke blot var bundet til begivenheden i 1628 kan ses af en henvisning (til Me.s fortale) side 22 i den ligtale, som Lauritz Pedersøn (Holm) holdt over »Erlig / Viis oc Velact Mand / Salig Oluff Kofod, borgemester udi Ydstad / ...« i 1636. Se Karl M. Kofoed *Bornholms Kirkehistorie* II, Rønne 1933, side 22.
32. af Rørdam i *op. cit.* (i note 17 her) side 24.
33. fra *Leiturgia* II, Kassel 1955, side 279.
34. *Ibid.* side 253. I den danske KO side XXIv/176 (tallene refererer til udgaven 1539/42, facs. v/ Verbum, Oslo 1988, og dansk udgave v/Martin Schwarz Lausten, Akademisk Forlag 1989) står »da maa de aff danske Postiller læsse ord fra ord for sine folck / ...«.
35. *Op. cit.* (i note 33 her) side 277.

36. Prædikestolen blev opstillet 1630, alteret indviet 13. februar 1631 (visitatsbogen (i note 10 her) side 109), og orglet var først færdigt nytår 1632.
- 36a. Me.s efterfølger P. Winstrup udtrykker sig på en helt anden måde *iDavidicus rex Danorum seu parentalis Christiano IV ... cum Davide ...* in Synode Lundensi 19. Sept. 1648. Hafnia u.A., hvor der side 46 står: »... Templum CHRISTIANOstadiensium augustissimum ac elegantissimum, ceu Colosseum æternitatis adminiculum, memoriam B. Regis Autoris et fundatoris perpetuo conservabit«. (»... Det meget ærværdige og fornemme tempel i Christianstad vil, som et vældigt evigheds symbol (monument?), til alle tider bevare mindet om den salige konge som ophavsmand og grundlægger«).
37. I KO side XIXv/174 står under omtale af prædikenen: »Icke skal hand heller hadskelig lade ilde paa Papisterne / med mindre end hand der til trengis aff paamindelse oc exempel«. Me. følte sig åbenbart forpligtet af den sidste sætning.
38. Denne søndag har ikke, som de store højtider, nogen historisk begrundelse. Dens oprindelse går tilbage til tiden før år 1000, men den blev først anordnet i 1334 af pave Johan den 22. Men han lægger den ikke på en bestemt dag, men siger »singularis diebus dominicis post festum Pentecostes« (se Rietschel *Lehrbuch der Liturgik* 2/1951 – 52 v/P. Graff side 160f.). I KO tales mest om de tre store højtider (side XVIv/169, XXIIv/177 og XXVv/180), men trin.-søndag nævnes også på lige fod (side XVIIIv/173). Men den er ikke bestanddel af eller motivering for en periode i kirkeåret med forudgående beredelsestid (selv pinsen mangler jo en sådan!).
- M.h.t. sekvenserne f.eks. anvises sådanne kun til de tre højtider iKO (side XVIv/169; Jesp. har dog sekvens til trin.-søndag!), overensstemmende med f.eks. kirkeordningen i Wittenberg 1533. Men i sammeKO skal intr., gloria og præfation også på trin.-søndag synges på latin i byerne (se side XVIIIv/173). I *Alterbogen* (Palladius' bog får denne titel fra og med Hans Albertsens udgave 1574) indledes de tre store højtider med både latinske og danske tekster, men på trin.-søndag er der kun dansk tekst. Se Engelstoft *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark*, København, Reitzel's Forlag, 1840, side 102. Dette er imidlertid ændret i de følgende udgaver til „fordel“ for trin. Gennemgår man liturgen på juledag, påskedag, pinsedag og trin.-søndag i Jesp., vil man kun finde en enkelt „ydre“ forskel på de tre og trin.-søndag, idet denne sidste ikke har prædikestolsverf før prædiken.
- Forbindelsen mellem pinsen og trin.-søndag – eller snarere denne søndags afhængighed af pinsen! – har været udtrykt på den måde, at trin.-søndag er pinsens oktav. (Den katolske kirke tæller i øvrigt søndagene „efter pinse“, mens vi siger „efter trin.“).
- I Me.s indvielsesgudstjeneste vil man kunne finde tekster fra både pinse og trin. Se også V. Rothe *Det danske Kirkeaar og dets Pericoper ...*, København 1836, 4/1878.
- Me. siger i sin beretning side 246f.: »Her kunde vel Spørgis / hvorfor vi bruge det Ord Trefoldighed; Eftterdi det icke vdtryckelig i Bibelen eller den H. Skrift findis. Der til svaris aff August: Lib. 4. de Trinitate Cap. 7. Licuit loqvendi et disputandi necessitudine tres personas dicere, non quia scriptura dicit, sed quia scriptura non contradicit. Det Ord Tre Personer eller oc vel Trefoldighed at bruge / er os frit for / icke fordi Skriften saa siger, men fordi at den icke der imod siger«.
39. Begrebet „musica figuralis“ kan (her!) defineres som flerstemmig (polyfon) musik – in casu med dobbeltkor-effekt i simultant klingende eller alternerende kor (det sidste ofte med fortløbende tekst fra det ene kor til det andet).
40. Se i øvrigt Henrik Glahn *De danske Kyriesalmer i historisk, tekstlig og musikalsk belysning*. Dansk Kirkesangs Årsskrift 1952. Den 5st. sats findes *Dania Sonans* I, udg. af Knud Jeppesen, København MCMXXXIII.
41. Se Erik Abrahamsen *Liturgisk Musik*, København 1919, side 53f.
42. Leonhardt Fendt *Der lutherische Gottesdienst des 16. Jahrhunderts*, München 1923, side 73ff.
43. Julius Smend *Die evangelischen deutschen Messen bis zu Luthers Deutscher Messe*, Göttingen 1896, side 72.
44. Friedrich Blume *Die evangelische Kirchmusik* 2/1965, Kassel m.v., side 40 (med ill.).
45. Den indledende funktion ved gudstjenesten udtrykkes også med begrebet „intr.-salme“, og den bliver mere almindelig i løbet af 17. årh., f.eks. hos *Spangenberg* (1545), og enerådende under mindre forhold. Der var ofte en bøn om den Helligånd (i form af en salme) som indledning til gudstjenesten, men før intr. og ikke først efter prædikenen. Man brugte antifonen i

- tysk oversættelse »Komm, Heiliger Geist, erfüll ...«, og den kunne erstatte intr. Se *Leiturgia* IV side 618f. Om VSS(r) som indledningsbøn *ibid.* III side 22. Se også John Julian *Dictionary of Hymnology*, London 1907, side 631 og 643f.
46. S. Widding *Dansk Messe-, Tide- og Psalmesang* 1528 – 1573, København 1933, side 206f.
 47. E.E. Koch *Geschichte des Kirchenliedes und Kirchengesanges ...*, Stuttgart 2/1852 – 53, bd. 4 side 221. Se også bd. 1 side 36.
 48. KO side XXXVI/190 og LXXXII/239.
 49. A.O.T. Hellerström *Liturgik*, Uppsala 1940, side 229. I Sverige anføres i dag VSS(r) som indledningssalme til bispe-, præste- og diakonvielse. Den synges af koret på latin, og derefter synger kor og menighed sammen »Veni Creator Spiritus« (= hymnen) på svensk. Se Svenska Kyrkans gudstjänst, Stockholm 1985, bd. 7 side 25, 35 og 43. I den svenske salmebog fra 1986 står som nr. 361 den svenske oversættelse af VSS(r) (fra 1983) og derefter den latinske tekst.
 50. C.A.S. Dahlberg og P.M. Plum *Metropolitanskolen gennem 700 Aar*, København 1916, side 32.
 51. Joh. Wilhelm Beckman *Den nye Swenska Psalmboken*, Stockholm 1845, nr. 132, side 349. Nævnt også i kommentar til nr. 132 (O du Helge Ande, kom til oss in) i *Koralbok för skola och hem ...* v/O. Lindberg, H. Weman och D. Wikander, Stockholm 1939. Kommentaren omtaler også videre brug og refererer til relevante svenske lit. værker.
 52. *Aktstykker vedk. Christian den Tredie og Dronning Dorotheas Kroning ... 12. August 1537* v/Werlauf 1831.
 53. *Kong Frederik den Andens Kroning og Salvings Akt den 20de August 1539 ...* v/Chr. Bruun, København 1869 (også i Danske Samlinger bd. IV side 173). I *Kong Frederichs Den Andens Krønike* v/Peder Hansen Resen, Kjøbenhavn 1680, står på side 29 blot, at kroningen var som ved Chr. 3.s og i øvrigt kun »der kircke Ceremonierne hafde ende / ...«.
 54. Citaterne er fra *Kurtze doch grundliche beschreibung der Kronung Christian des IV eller Dennemärkische Krönung*, 1597, fra Aug. Erich Klarlige oc Visse Beskriffuelse om den Stormectige, Høybaarne Førstis oc Herris, Herr Christians den Fierdis etc. *Kongelige Kroning*. Dansk udgave af Bened. Dallinus København 1598 (vgl. Bibl.). Citeret efter Angul Hammerich *Musikken ved Christian den Fjerdes Hof*, København 1892, side 12, fodnote 2, og fra *Process / oder Krönung / Wie Königliche Mayestät in Dennemarcken / Christian der Vierte dieses Namens / nach der Kirchen gehalten / geschehen in Kopenhagen den 29. augusti, Anno 1596*.
 55. *Dansk Årbog for Musikforskning* 1964 – 65, side 12.
 56. Se *op. cit.* af Engelstoft (i note 38 her) side 66.
 57. KO side XXXVI/190 og LXXXII/239.
 58. Svend Borregaard *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685*, København 1953, side 150.
 59. *Op. cit.* af Hellerström (i note 49 her) side 229 (med reference til ritual vedrørende præstevielse fra Handbok 1894): Sedan Psalmen [indledende menighedssalme] sjungits, läser biskoppen den gamle pingstkollekten [Deus qui corda fidelium], der er kollekt til VSS(r).
 60. Se *Leiturgia* bd. IV side 618 i en artikel af Walther Blankenburg. I fodnoten er anført hans kilde: P Bronisch *Ein lutherischer Gottesdienst aus der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts* MGkK 1. årg. side 43ff. Se også KO side CVI.
 61. I L.s tekst står »Vnd die weil [d.v.s. under konsekrationen og uddeling af brødet] singe das deutsche sanctus / odder ... odder ...«.
 62. Se *op. cit.* af Widding (i note 46 her) I side 128.
 63. Denne praksis med at lade to drenge synges ses også i en række andre tilfælde. I KO side XVIv/169 står der »Halleluia / som er en euig liud y den hellige kircke / [s]kulle thu børn siunge / med versed / foruden den lange hale bag efter«. Se også *ibid.* side XII/162.
 64. Der henvises til Henrik Glahn *Melodistudier til den lutherske salmesangs historie fra 1524 til ca. 1600*, København 1954, bd. I side 111ff., og til Peter Josef Thannabaur *Anmerkungen zur Verbreitung und Struktur der Hosanna-Tropen im deutsch-sprachigen Raum und den Ostländern* i Festschrift Bruno Stäblein zum 70. Genburtstag v/M. Ruhnke, 1967, side 250 259.
 65. De tre årstal 1529, 1533 og 1553 er udgivelsesår for tre salmebøger, der alle tillige indeholder (bl.a.) »det hellige messeembede«, d.v.s. gudstjenestens lit. forløb, der som særligt afsnit har »det rette messeembede« (selve nadverhandlingen efter Sanctus), hvor »Tibi laus ...« (som tre selvstændige vers i alle tre bøger) påbegyndes under elevationen af kalken. Relevante

udgaver med kommentarer til messe- og salmebøger er: 1. *Psalmebøger fra Reformationstiden I – II* ved Chr. Bruun, København 1865 – 66, med Een ny hadbog / med Psalmer och aandelige loffsange 1529, Nogle nye Psalmer oc loffsange 1536 og Malmø Psalmebogen 1533. 2. *Danske Messebøger fra reformationstiden* med Det kristelige messeembede på dansk 1528, Haandbog i det (hellige) evangeliske Messeembede 1535 og Vormordsen's Haandbog om den rette evangeliske Messe 1539, alle fra Malmø. Udg. i facs. af Universitets-Jubilæets danske Samfund og med en liturghistorisk redegørelse af S.H. Poulsen. J.H. Schultz, København 1959. 3. *Malmø-Salmebogen 1533*. Facsimileedition. I samarbejde med Dansk-Skånsk Förening utgiven af John Kroon, Malmö 1967. Med Efterskrift af Anders Malling. 4. *Ludwig Dietz' Salmebog 1536*, udg. af ovennævnte samfund v/ Niels Knud Andersen. Heri først Nogle nye Psalmer oc Loffsange v/Ludwig Dietz 1536 og derefter Een ny hadbog / med Psalmer og aandelige Loffsange ..., trykt i Rostock hos Ludwig Dietz 1529. Akademisk Forlag 1972. 5. *En ny Psalmebog 1553*, udg. i facs. af ovennævnte samfund og med Niels Knud Andersen's kommentarer i bd. II. Akademisk Forlag 1983. »Tibi laus ...« findes ikke i messeembedet 1535 eller i Vormordsen's håndbog 1539 eller i KO 1537(9).

- 65a. Den danske version af »Tibi laus ...« er forskellig fra den latinske derved, at den har *tre* vers, men både den latinske og den danske version har byttet om på de to (første) vers (se Jesp. side 68 og 81). Denne ombytning og tilføjelsen af et 3. (dansk) vers kan give anledning til nogle bemærkninger.

Troperingen, der resulterede i »Tibi laus ...« (der er den gængse betegnelse), fandt kun sted i Hosanna-leddene.

Grundbetydningen af Hos(i)anna er »giv frelse« eller »hjælp«, men ordet bruges også i situationer (f.eks. palmesøndag), hvor dets indhold bedre gengives som hyldet eller lovsang. Det sidste ord bruges her, idet der henvises til de to verbalformer »laudant« og »laudamus«. (Vedr. den latinske tekst se den i *op. cit.* (side 112) af Henrik Glahn (i note 64 her) nævnte artikel af Knut Peters side 115, slutningen af fodnote 7).

De to Hosanna-led har samme korte ordlyd, og troperingerne er af samme karakter, og det betyder da en udvidelse (= kommentar til?) lovsangen, og selv om de udtrykker det ved hver sit ordvalg, så skulle der principielt ikke være noget i vejen for en ombytning. De udtrykker jo begge lovsang!

Men er karakteren ens i de to indskud, så viser deres latinske ordlyd i sin helhed en udtalt bundethed til et konkret tekstforløb. De slutter nemlig med henholdsvis »3 × Sanctus« og »Benedictus (Deus)«, (+ i escelsis; ordet »benedictus« nævnt allerede i 2. linie), og med dette ordvalg er der tale om en gentagelse af de afgørende indledningsord i de *forudgående* led Sanctus og Benedictus, og dette sammen med den øvrige tekst betyder, at tropeteksten (versene) derved kommer til at rumme temaerne *også* i dette led. Troperingen i den første Hosanna-del refererer da til den gl.-testamentlige begrebs-, væsens- og »person“-verden, således som den fremstilles i Esajas 6, 1 – 3 (kapitlet har overskriften »profetens kaldelse«), og troperingen i den anden Hosanna-del (efter Benedictus) er af nytestamentlig og kristologisk art, og det må være palmesøndag, når der siges »dies iste«, for tropeteksten kan kun forstås som en (udvidet) »gentagelse« af ord-leddets tekst. Og der ligger da i ordet »Benedictus« et aspekt i retning af advent (Kristi komme). (På dansk område (= *Jesp.*; se oversigt 5) er versene anvist på de store søn- og helligdage og enkelte andre dage, men ikke palmesøndag, hvad nok kan støtte tesen om det »neutrale« begreb lovsang). Denne bundethed har da til følge, at den ombytning, der principielt er mulig ud fra tekstens karakter af lovsang, nu må være udelukket på grund af den udtalte afhængighed af henholdsvis Sanctus og Benedictus. Men man kan også konstatere, at en løsrivelse og selvstændiggørelse (uden væsentligt tab af indhold) nu (ud fra begrebet lovsang) kan motiveres så meget kraftigere. Og i så fald vil en ombytning kunne danne et »nyt« hele.

Men dette »nye« hele tager på dansk form af en salme på *tre* vers, og i den *er* der sket en ombytning af de to første vers, der i øvrigt er en meget »tæt« oversættelse af de ligeledes strofisk formede troper, dog således at også verset »Dig være lov ...« (nu vers 1) slutter med »3 × Hellig ...«. (Er det den oprindelige afslutning? Se *op. cit.* af Thannabaur (i note 64 her) side 252, note 12). Men trods de nu ensdannede afslutninger har versene bevaret deres særpræg, og den umiddelbare forbindelse til Sanctus og Benedictus forbliver afbrudt, således at

de faste led og versene (troperne) må gå hver sin vej. Versene ville jo blive kommentar til de „forkerte“ led! Men nu kan de bevæge sig frit i forhold til hinanden, også fordi de to troper ikke (i dette tilfælde) danner en sammenhængende og fortløbende tekst, men, på grund af deres *individuelle* afhængighed, har hver sit afsluttede og i forhold til den anden selvstændige udsagn. Dette kan da være begrundelsen for en ombytning og dermed placering i den sammenhæng, mens den oprindelige rækkefølge var dikteret af et fast og uforanderligt lit. forløb. (I *op. cit.* af Henrik Glahn (i note 64 her) I side 112f. påpeges det, at den svenske tradition (som fremstillet af Sigurd Kroon (se bl.a. hans side 13)) har den samme ombytning af versene, men alligevel har fastholdt tropefunktionen som »indskud i og udvidelse af Sanctus-leddet«. Men når versene er byttet om, så kan man ikke længere tale om en *tekst*-relevant trope. Og Sanctus og Benedictus kan jo ikke bytte plads, så versene (troperne) bliver, som anført ovenfor, indskud i det „forkerte“ led. Der synes at have fundet en omvurdering af teksten sted i retning af „lovsang“).

I *op. cit.* af P.J. Thannabaur (i note 64 her) nævnes side 252f., at i nogle af kilderne findes de to strofer i omvendt orden, men der er ikke søgt nogen forklaring på dette forhold. Når da de to vers fra tidligste tid kan findes i denne omvendte orden, så må der allerede da have foreligget en opfattelse af teksterne som almene udtryk for „lovsang“ (omend deres lit. ud-spring jo ikke kan skjules). I note 17 side 255 *ibid.* siges, at »angeli ...« (herved menes begge tropetekster) iflg. håndskrifterne har været anvendt til fire formål:

1. (In festo) de angelis
2. (In festis duplicibus)
3. (In festo) de corpore Christi
4. In dedicationibus ecclesiarum

I punkt 2 og 3 nikker man genkendende til de svenske kommentarer, mens der hos Thannabaur ikke tales om pinsen. Mest interessant er dog punkt 4, der ligefrem „legaliserer“ praksis i 1628. Desværre følger der ingen yderligere oplysninger med, der kunne bidrage til at belyse spørgsmålet: bygger den funktion, som »Tibi laus ...« har i 1628, på en længere tradition? I så fald har løsrivelsen fra den lit. sammenhæng og omvurderingen af tropernes indhold været en kendsgerning *før* den danske kirkeindvielse.

Versombytningen har fået den (uundgåelige?) konsekvens, at der opstår en ny og, fysisk set, selvstændig salme, hvor det allerede nævnte tilføjede tredje vers vel skal „afbalancere“ og „aktualisere“ salmens indhold (der er tale om et Kristus-vers. Se nedenfor – også om brugen af en sådan salme).

Er dette tredje vers af dansk oprindelse? Formentlig (cf. den ovenfor nævnte relevante litt.). M.h.t. indholdet er det nærliggende i ordene »din brud af hjertet nu glæder sig« at se yderligere et aspekt i advent-tankens, det eskatologiske (genkomsten). Ordet »brud« er ikke (af enkle historiske grunde) et lån fra pietismen, men skal vel forstås som en gentagelse af det i bibelen flere gange anvendte billede. Verset har i sidste linie »3 × Hellig ...« (som de to andre vers), men slutter helt selvstændigt og „personligt“ med »hun siunger dig«, der måske kan fortolkes som en *jordisk* lovsang. (En henvisning til DDS 68 vers 1 og 4 (og evt. også nr. 69) er måske af en vis interesse). Og der kan da, med de to første vers i den oprindelige(!) rækkefølge, ses en „linie“ i de *tre* vers:

forjættelse	–	komme	–	genkomst
(profeti)		(inkarnation)		(parusi)

(= Guds indgriben i historiens gang)

Ombytningen af de to første vers forstyrrer imidlertid ikke i 1628, for de to forudgående læsninger handler begge om templets indvielse(r), og om en tekstlig begrundelse for at lade versene komme i en bestemt rækkefølge kan kun gisnes. Men det kan måske have været afgørende for Me., at det oprindelige vers 2 med (NB!) »benedidte er den dag for vist« kommer før det gl.-testamentlige vers, når der nu er tale om en indvielse til forkyndelse af det *nye* testaments ev., og det gl.-testamentlige indhold i vers 2 (det oprindelige vers 1) sætter da tingene i det rette perspektiv (forjættelsen – selv om denne først udtales direkte i Esajas 7, 14). Hvad angår vers 3, så kan der næppe heller her påvises en indre nødvendighed i forhold

det mellem tekst og vers, men de tre vers har det fælles, at de alle følger efter en læsning, der handler om indvielse. Og dermed har »Tibi laus ...« på sin måde medvirket »in dedicationibus ecclesiarum«.

Som konklusion kan vel siges, at »Tibi laus ...«-sangens brug ved kirkeindvielse synes at kunne dokumenteres, selv om der ikke foreligger nogen nærmere præcisering i retning af hvor (hverken geografisk eller lit.), hvorfor etc. Og ombytningen af de to første vers synes blot at være en kendsgerning, der konstateres, men ikke (kan?) begrundes på nogen måde, men den betyder, at den lit. sammenhæng er brudt og formentlig også, at versenes brug ved kirkeindvielse primært har sin årsag i, at de ses under synsvinklen »lovsang«. Brugen af dem ved kirkeindvielsen i 1628 sker ikke i forbindelse med selve indvielsesordene, men som bestanddel af den forudgående tekstlæsnings- og lovprisningsakt. Og heri kan vel ses en parallel til dens brug i nadveren (se *Jesp.*), hvor den nok har gjort sig »fri«, men alligevel har sin plads i en konsekrerende handling. Og det bør måske tilføjes, at der efter Me.s tale i Actus quartus »bleff strax Musiceret, 5. Vocum. Min Siel nu loffue Herren / ...«!

66. I forbindelse med de tre provsters og superintendentens læsninger som del af indvielsen (Enc. sacra side 7ff.) står udtrykket »i chorsdøren« (og derpå »vende Ansigtet neder mod Almuen (folcket) i Kircken / ...«). Se *op. cit.* af Per Gustaf Hamberg (i note 30 her), hvor man også kan se Brunius' plan fra 1843 med prædikestolen midt for alteret og i forbindelse med den en tydelig adskillelse mellem kor og skib (således indtil 1890). Denne adskillelse synes da at have været der også før prædikestolen blev stillet op. Se også *op. cit.* af M. Lundborg (i note 8 her) side 86 og 88.
67. Sigurd Kroon *Tibi laus*. Se den fulde titel i *op. cit.* af Henrik Glahn (i note 64 her), bd. I side 112.
68. Peter Schindler *Liturgi*, København 1928, side 373.
69. Også i vort århundrede kan man træffe på en lignende sproglig udfoldelse. Se *ibid.* side 255: »Et ekstraordinært langt, stort og bævende saligt Alleluja ...«.
70. H.F. Rørdam i Kirkehistoriske Samlinger 4. Række, bd. V, side 23, mener, at alle vers er sunget af koret.
71. I *op. cit.* af Angul Hammerich (i note 54 her) kan man i noten side 84 læse: »ordet „musicere“ brugtes dengang – modsat nu – i Almindelighed for at betegne Sangere, ikke Instrumentister«. I hans note 1 side 12 i samme bog står, at ordet kan betyde både sangere og instrumentister. I samme forfatters bog *Dansk Musikhistorie indtil ca. 1700*, København 1921, kan man side 182 læse om »Skolarer«, der skal sendes som »Musikanter« til København. Og i samme bog side 216 nævnes en fransk solosanger og en gambist, der begge har titel af »Musikant«. I Carl Thrane's *Fra Hofviolonernes Tid*, København 1908, står side 12: »Mogens Pedersen kommanderede altså „Musikanter og Instrumentister“. Ved de første forstod Sangere«. Se også note 3 til samme side.
72. I KO side XVIv/170 står om den første ev.-læsning: »Nu wender hand seg til folcked igien / oc læss Euangelium paa danske / ...«. I *Vormordsen's Haandbog* fra 1539 hedder det: »Saa leser hand da det hellige euangelium med seduanlige noder« (kun noder til de forudgående versikler er aftrykt). I KO nævnes noderne ikke, men ordet »læss« er som i håndbogen brugt i betydningen »recitere«. Når der i håndbogen ikke siges »paa danske«, så åbner det ikke mulighed for læsning på latin, idet både versikler og den meddelte tekst er på dansk. Ordene »langsommelige oc forstandelige« på næste side kan ikke have relation til en oplæsning på latin, da menighedens forhold til latinen ikke ændres af tempoet i oplæsningen(!), mens ordene får mening, når de opfattes som biskoppens formaning om at gøre det oplæste budskab forståeligt for menigheden (selv når det læses på dansk!). Dette bekræftes af ordene i forbindelse med ep.-læsningen: »paa danske ... langsommelige oc redelige, saa at folked kand vel forstaa oc mercke hannem«. Men ved Credo begynder præsten »paa latine, der som scoler ere. Oc Choret forfølger symbolum Nicenum [trykt på latin] oc siden Credo paa danske«, der ligeledes er trykt (men i versform), men »Paa lantzbyerne oc der so icke scoler ere siuger mad Credo. Alleniste paa danske ...«. Kun ved Credo tillod Vormordsen latin i den danske gudstjeneste. (Om Vormordsen i den daværende lit. situation se bl.a. *op. cit.* af Sv. Borregaard (i note 58 her) side 25ff.). Da man kun havde én ev.-tekst til hver søndag, vil ev.-læsningen fra prædikestolen være en gentaget læsning. I KO side XIX/174 »skal hand fortellie Texten som skal forklares / oc siden vdlægge hende«. På latin »deinde textum explicandum prænarret / postea explicet«. I *op. cit.* af Sv. Borregaard (se ovenfor) siges side 112, at »det er muligt, at KO egentlig har tænkt sig evangeliet genfortalt [fremhævet af Sv. B.]

- frit fra prædikestolen – den latinske *KO* bruger udtrykket »praenarrare«, den danske (også den uofficielle oversættelse 1539) »fortælle«, men allerede synoden 1540 siger, at teksten skal læses »ordret uden omskrivninger og forklaringer«. I håndbogen står: »... leser hand klarlige den hellige euangelii text«. Iflg. *op. cit.* af Hellerström (i note 49 her) side 177 har den svenske *Handbok* 1811 bestemmelser, der skal forhindre den gentagne læsning. Hverken *Ta.* eller *Th.* taler om en gentaget læsning. Se i øvrigt *Leiturgia* II side 277 og III side 22.
73. R. Cruel *Geschichte der deutschen Predigt im Mittelalter*, Detmold 1879, side 600 og 631. Se også *op. cit.* af G. Rietschel (i note 38 her) side 376ff. I *op. cit.* af Engelstoft (i note 38 her) omhandler §4 i Første Afsnit det latinske sprogs anvendelse ved gudstjenesten. Som et supplerende eksempel kan nævnes *Then Swenska Kyrkoordningen* M.D.LXXXI, side VI: Når Predicarenar ock någhot indragha aff Scriffterne på Latijn / ... Så skola the thet strax vttholka på Swensko / På thet the olärde mågha och förstådt och haffua gagn ther aff.
 74. Se Anders Maling *Dansk Salmehistorie* 1962ff., bd. V, side 144 om Credo/Apostolicum og Patrem/Nicenum.
 75. Se *op. cit.* af Engelstoft (i note 38 her) side 74f. og G. Rietschel *Die Aufgabe der Orgel im Gottesdienste bis in das 18. Jahrh.* Hildesheim og New York 2/1971 side 28f.
 76. Se gudstjenesteordningen i *Th.s salmebog*.
 77. P. Severinsen *Kirkelige Tiltaler fra ældre Tid* i Kirkelige Samlinger 5. række II side 703ff.
 78. Se allerede Kantz i *op. cit.* af Smend (i note 43 her) side 74: »Darnach soll der priester niderknyen und sagen: Nu lasst uns beten: sprechen alle heimlich mit mir: Kum, heiliger geist, erfülle ...« (hele antifon-teksten).
 79. Med hensyn til indlæring kan der henvises til *Kirkeordningen for Wittenberg 1533*: »... und ein schulgesell soll in dem schulerstul mitten in der kircken mit dem volck [fremhævet her] auf alle halbe vers, wie es gemacht ist, antworten. Er mag auch zum ersten etliche knaben in den stul zu hulf nehmen, bis das volck sich gewent, solch *te deum* mitzusingen«. En sådan form for indlæring kan næppe tilpasses situationen i 1628, men så meget mere måtte koret lede den fælles udførelse.
 80. Citaterne fra *op. cit.* (i note 52 her), *op. cit. Kong Frederik ...* (i note 53 her) og henholdsvis *op. cit. Klarlige ...* (i note 54 her) og *Process ...* (ibid.), men ikke i *Kurtze ...* (ibid.).
 81. *Jesp.* findes »paa Landsbyerne« (eller »vdi Landskircker«) side 54, 72, 112, 120, 210, 215, 263, 268, 290 og 380, alle med mensuralnoder (der dog også kan ses i anden sammenhæng).
 82. Se *op. cit.* af F.R. Friis (i note 8 her) side 22.
 83. Se *op. cit.* af G. Rietschel (i note 75 her) side 18.
 84. Chr. 4. havde et stort behov for både positive og andre instrumenter, ikke blot i det hjemlige, på Rosenborg og andre slotte, men også ved f.eks. modtagelser (se bl.a. *Bricka og Fridericia's* udgave af Chr. 4.s breve nr. 87, 2. sept. 1617) og når han var på rejser, f.eks. samtalerne med Gustaf II Adolf i 1619, hvor Johan Lorenz havde tilsyn med to positive (se *op. cit.* A. Hammerich (i note 54 her) side 37 og i øvrigt *ibid.* side 28–32).
 85. *op. cit.* af A. Malling (i note 74 her) I side 260ff.
 86. Prætorius' melodi står som nr. CLXI i *Musae Sioniae* bd. 5, og både Gesius' originale udsættelse og Prætorius', begge typiske kantionalsatser, er anført i *Handbuch der evangelischen Kirchenmusik* III side 278ff. Overskrift er fordelt på de to udsættelser (DDK 438 er = Prætorius), og teksten på i alt 11 vers er også her Hermann Bonn's tyske oversættelse af Magnificat. Melodierne er identiske både melodisk og rytmisk i 1., 2. og 4. periode, men i 3. periode er der sket hvad man vel må kalde en forenkling i både melodi og sats hos Prætorius, ligesom han heller ikke har de hos Gesius så karakteristiske momentane ledetoner i stemmerne, et for overgangen fra kirketonal til dur-mol-harmonisering typisk træk.
 87. *Leiturgia* III side 72f.
 88. *op. cit.* af G. Rietschel (i note 75 her) side 34 og 30. Se også L. Koch's artikel *Gudstjenesten i Almindelighed* i Kirkehistoriske Samlinger 5. række nr. I side 202, hvor der citeres følgende fra et reskript fra 1739: »... måtte der musiceres efter velsignelsen, når menigheden forlod kirken«.
 89. W.K. Haldeman *The vocal Compositions of Christian Erbach*, to bind, New York 1962, bl.a. side 71 og 113ff.
 90. Henrich Ussing *Kirkeforfatningen i de danske Stater I-IV*, Sorø 1786–89, II side 311ff., §121 fodnote.
 91. Se bl.a. R. Casamiri i *Note d'archivio per la storia musicale* 12, 1935, side 174. René Vannes et André Souris *Dictionnaire des musiciens (compositeurs)*, Bruxelles 1947, side 48ff., hvor

- der også er en fortegnelse over Bonhomme's værker. Antoine Auda *La musique et les musiciens de l'ancien Pays de Liège*, Liège 1930. Roger Bragard *Histoire de la musique belge I – III*, Bruxelles 1946. Paul Magnette *Essai sur la musique et les musiciens au Pays de Liège* (i Rivista musicale italiana XXVIII, 1921, side 224ff.).
92. Adrien de la Fage *Essais de Diptérogaphie Musicale ...* v/Frits A.M. Knuf, Amsterdam 1964, side 32.
 93. Da udgaven 1627 er udkommet efter hans død, er der ingen tilegnelse. Og mens den første udgave i øvrigt kun omfatter de traditionelle oplysninger om indhold og personer, så lægger man i 1627-udgaven først mærke til de øverst på titelbladet af udgiverne tilføjede to bogstaver R.D. (Reverendus Dominus – der jo skal tilpasses det efterfølgende ords kasus), og dernæst falder det i øjnene, at udgiverne også har forsynet titelsiden med en dekoration i form af en vignet med den kronede og tilbedende kong David med harpen (et endnu på den tid yndet symbol) alene i sin kongegård. Men han har her lagt sin harpe (den trekantede, der symboliserer treenigheden) ned foran sig, mens han knælende og med udbredte arme ser op mod en sky (en åbning i himlen?), hvor der bl.a. ses et vinget væsen, tilsyneladende med et sværd i hånd (en kerub?). Skal det forstås på denne måde: David lader musikken tie, når himlen åbner sig, og han modtager et budskab med ny inspiration til atter at lade harpen klinge, således at han kan bekræfte de ord, der indrammer situationen: *Omnis spiritus laudet dominum* (ps. 150,6)? Udenom dette ovale tekstbånd dannes en rektangulær form ved hjælp af en søjle i hver side, et hovede (hvem? eller blot dekoration?) i midten foroven, en bog på tilsvarende plads forneden (psalmernes bog?) og resten fyldt ud med bl.a. instrumenter og bladdekorationer. Er denne vignet „lånt“ andetsteds fra eller er dens forekomst unik? Og hvem er ophavsmand? (Den samme vignet (medaljon?) kan iflg. Rafael Mitjana's *Catalogue critique et discriptif* Tome I, Upsala 1911, spalte 40, også ses i messe-samlingen fra 1616). Nederst står: ANTVERPIÆ, Ex Typographia Musica Petri Phalesij ad insigne DAVIDIS REGIS. (Se i note 36a om Chr. 4. som »Davidicus Rex Danorum« – og i bl.a. *MGG* og *The New Grove* om David i musikhistorisk perspektiv. Se også fortalen i *Enc. sacra*).
 94. Som 1603-samlingen er også messerne udgivet i Bonhomme's levetid, men hos Phalèse i Antwerpen. Her kom også den nye udgave af 1603-samlingen i 1627. I *The New Grove* anføres under Phalèse ved årstallene 1616 og 1627 titlerne »Missae 6 – 12vv« og »Harmonia sacra«, men de er tilskrevet G(iovanni) B(artista) Bonometti! Han er ikke omtalt i *Grove*, men leve-de iflg. *MGG* (Suppl.) på omtrent samme tid som Bonhomme. Men han kendes ikke som komponist! Selv om navnet Bonhomme efter tidens skik kunne forekomme i en række varianter, så synes der her at foreligge uforligelige navneformer. Er denne navneforbistring opstået hos Phalèse? De begge steder anførte for bogstaver G og B gør anvendelsen af navnet Bonometti helt bevidst. Han var udgiver – lige som Phalèse! Om hans udgivelse i 1615 se bl.a. Walther og Eitner.
 95. *Op. cit.* (i note 92 her) side 115.
 96. De er begge kommenteret ud fra xerox-kopier fra univ.-biblioteket i Uppsala, der iflg. RISM er i besiddelse af det eneste komplette stemmesæt af 1603-samlingen. Stemmesæt til den første er venligst bragt med tilbage af univ.lektor Niels Martin Jensen, mens materialet til den anden efter bestilling er tilsendt direkte fra samme bibliotek (vederlagsfrit og med supplerende oplysninger. Tak!). Motetten »Hortus conclusus« findes også i bl.a. Schadæus' samling *Promptuarium musicum* (om denne se senere) bd. 3, hvis sidste afsnit har overskriften »Corollarium exhibens ex canticis canticorum« (»blomsterkrans fra Højsangen«). B.c.-stemmerne er overført fra Schadæus.
- Man må, som tidligere nævnt (side 94), gå ud fra, at i 1628 blev ikke blot den indledende motet, som det er angivet af Me., men også de to afsluttende motetter opført med »nogle instrumentister« (selv om det ikke direkte er anført). En mere indgående beskrivelse af den tids opførelsespraksis, specielt vedr. b.c., må søges andetsteds (se dog senere i denne note). Der skal gøres opmærksom på, at Erbach's motet oprindeligt ikke er et b.c.-værk (se *op. cit.* af Haldeman (i note 89 her) side 71 – og det er beklageligvis den eneste motet, der kan danne grundlag her), men at titelbladet (som tidligere bemærket) alligevel siger »ad omne genus instrumenti musicum«, og man har altså i 1628 (formentlig) valgt denne „alternative“ udførelse og har dermed været i overensstemmelse med f.eks. samlinger fra 1600 og 1613, hvor der står »tam vivis, tam instrumentalibus« (se videre under Bonhomme). Hvad Bonhomme's motetter angår, så hedder det på titelbladet i 1603-samlingen »... et ad usum cum harmonicarum vocalium, tum omnium generum instrumentorum Musicalium conuenienter accomoda-

tae«. Materialet fra Uppsala består ganske vist kun af de vokale stemmer, og det er nok det originale, men medvirken af instr. er også her medregnet som et muligt alternativ. I udgaven fra 1627 er det instr. islæt imidlertid angivet som »... ac basso generali ad organum«, der her må forstås som et enkelt instrument. Men trods denne begrænsning til kun at omfatte orglet alene må man, iflg. Enc. sacra, gå ud fra, at også Bonhomme's (endnu ukendte!) motet har været udført ud fra ordlyden i 1603-udgaven, altså den „alternative“ udførelse, som „moden“ dikterede og hvori der da var brug for „nogle instrumentister“.

I Schadæus'samling fra 1613 med bl.a. den her i artiklen omtalte motet »Hortus conclusus«, der jo er for to kor, er der af Caspar Vincentius (Gaspard Vincent), der arbejdede sammen med (rektor) Schadæus, tilføjet to becifrede b.c.-stemmer (medtaget i ekss. i denne artikel), en for hvert orgel og dermed for hvert kor (således når der var otte stemmer) – en realisering af »Bassin generalem accomodavit ...« – men det var ikke selvstændige stemmer som hos Viadana o.a., men basso seguente-stemmer, der nøje følger den til enhver tid dybeste stemme i korene, også hvor de synger sammen (»basso s.« betegner altså principielt en funktion og kun i relativ forstand et dybt leje). Man kan spørge, om de to orgelstemmer, trods et par ubetydelige melodiske og rytmiske afvigelser, i øvrigt skal forstås som colla parte-stemmer i strengeste forstand eller om akkorddannelsen måske har været lidt friere og mere idiomatisk bestemt (og i retning af det figurative?). Det sidste vil mange steder enten være bekvemt eller nødvendigt – og det i parentesens tidstypisk. (Vincentius udgav i øvrigt i 1625 Lasso's *Magnum opus musicum* med b.c., og i Eitner's *Quellen-Lexicon* er opregnet en række af Palestrina's værker med samme tilføjelse, foretaget af forskellige komponister. Også rent instr. bearbejdelser var typisk for tiden. Se bl.a. *Die musikalischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in Muenchen*, 1. del, 1879, v/Jul. Jos. Maier = *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis*. Tomi VIII pars I, Monachii MDCCCLXXIX. Her er også Bonhomme nævnt).

Hertil skal føjes, at der også i 4. del af *Promptuarium musicum* 1617 v/Vincentius er anført »... et basi generali accomodavit ...«, altså en formulering næsten identisk med den i 1613 og med formentlig samme praktiske udførelse. Men i samlingerne 1611 og 1612 hedder det på titelbladet (også her med Vincentius' navn) »Bassin vulgo generalem dictam, & ad Organa musicaq[ue] Instrumenta accomodatam« (i 1612 blot en ombytning af sætningerne), og det vil sige, at der ikke blot spilles gen.bas, men at også de vokale linier i korene udføres af dertil egnede instrumenter, evt. i figureret form. Til belysning af dette (men ikke som udgangspunkt for en større udredning her) må henvises til især Agazzari's værk *Del sonare sopra 'l basso con tutti li stromenti e dell' uso loro nel concerto*, Siena 1607, med opdelingen i fundament-instrumenter og ormanent-do. Se omtalen af de to kategorier også i Michael Prætorius' *Syntagma musicum* bd. III side 119ff. I Otto Kinkeldey's *Orgel und Klavier in der Musik des 16. Jahrhunderts*, Leipzig 1910, R/1968, er Agazzari's skrift aftrykt i extenso i App. I side 216 – 231. Om dets øvrige forekomst se *The New Grove* under Agazzari. Om emnet som helhed se bl.a. F.T. Arnold *The art of accompaniment from a thoroughbass as practised in the XVIIth & XVIIIth centuries*, London 1931, R/1965, især side 66ff.

97. Se Denis Arnold *Andrea Gabrieli und die Entwicklung der »cori spezzati«*-Technik i *Die Musikforschung* 12. årg. 1959, side 266f. Iflg. Viadana's 9. regel (i *Cento concerti ecclesiastici ... con il basso continuo*, Venezia 1602) er det dog tilladt at have parallelle kvinter og okta-ver i orgelstemmen, selv om det er forbudt i vokalstemmerne. Så under den synsvinkel er den kritiske kommentar overflødig.
98. Se bl.a. Hermann Beck i *Geschichte der katholischen Kirchenmusik* bd. II 1976, side 33.
99. *Ibid.* side 33ff.
100. Se Hermann Zenck *Adrian Willaerts »Salmi spezzati«* (1550) i *Die Musikforschung* 2. årg. 1949, side 106.
101. Se bl.a. *op. cit.* af Denis Arnold (i note 97 her) side 266ff.
102. *Ibid.* (hele artiklen).
103. Hvis man læser fortællinger over musikallier igennem fra en række skoler i det daværende Danmark (f.eks. Bengt Johnsson's *Den danske skolemusiks historie indtil 1739* (nr. 284 i *Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning*, København 1973)), så vil man ingen steder finde navne på de to netop omtalte komponister. Og man får lyst til at spørge: hvem har valgt disse to „fremmede“ navne, især Bonhomme? Er det en tradition udefra, der har gjort sig gældende? Det skal dog tilføjes, at i Nils Schiørring's *Musikkens Historie i Danmark* bd. 1 nævnes Chr. Erbach på side 203 i forbindelse med den såkaldte anden samling fra 1604 i Herlufsholm.

104. *Op. cit.* af A. Auda (i note 91 her) side 92: B.s værker opføres også i Italien, Østrig, Sverige etc.
105. Tak til pastor A.F. Nørager Pedersen, Århus.
106. *Op. cit.* af G. Rietschel (i note 38 her) side 874 ff.. og *op. cit.* af Hellerström (i note 49 her) side 225ff.
107. *Op. cit.* af G. Rietschel (i note 38 her) side 873.
108. Side 21f. i *Enc. sacra* efter omtale af kirkeindvielsen i Jerusalem: »Saa vi kunde her aff eracte / Kirkevielser icke allene at vere tillat / Men end oc at vere Herren teckelig: Thi dermet affsondris oc affskillis saadanne Huse fra den gemeine Verdslig Brug / Tilleggis oc Tilegnis den Geistlig Brug / Gud til en velbehagelig Tieniste ...«. Efter omtalen af indvielsen af Aron og hans sønner: »Ligesaa skal oc dette Huss / nu bliffve ved denne Vielse / Affskild fra al Verdslig Bedriff oc Handel / saa at der inde icke andet bør at handlis / end det som hører til huis som Gudeligt er / met Prædicken oc Guds Ords Hørelse / met Daaben oc Alterens Sacramenters rette Wddeelse / met Bøn oc Tacksigelse / oc huis mere kand vere til Guds verdige Naffns Ære / oc hans Kirckis Opbyggelse til Salighed. Glæder eder nu derfor alle / I Christianstads Indbyggere! oc ingen Indbilde sig / denne Indvielse at vere en Lefning aff den Papistiske Surdey / ...». Se også *ibid.* side 109 – 130 om en kirkelig og sømmelig indvielse. NB side 117 om treenigheden.
109. Som parallel til denne kirkeindvielse foretaget af den lokale præst (en sådan handling er almindeligvis et bispeanliggende) kan anføres, at pastor Martin Klüwer indviede kirken i Glückstadt den 1. november 1617. Se *Glückstadt im Wandel der Zeiten*, udg. af Stadt Glückstadt i tre bind 1963 – 68, bd. 2 side 108. I den danske »Vejledning ...« fra 1986 læses side 142: »... Indvielsen skal foregå på en søn- eller helligdag og udføres af biskoppen eller i hans forfald af provsten eller en anden præst, som biskoppen beskikker dertil«.
110. *Op. cit.* af L. Feuk (i note 8 her) side 13.
111. På dette rådhus kan man for første gang læse ordene »Pax vobis« (se bl.a. det i note 2 nævnte værk »Boken ...« side 207), som kongen jo iflg. La. skulle have udtalt i 1632. Det kunne da være interessant at vide, hvordan denne kgl. hilsen har „overlevet“ i de 103 år. Her vil jeg gerne takke kriminalkommissarie Uno Røndahl (forfatter til bl.a. »Skåneland utan förskoning«, Karlshamn 1981) for med stor beredvillighed og ud fra sin omfattende viden at have tilstillet mig en række oplysninger, der også har søgt forklaring på denne latinske hilsen og dens historie. En forklaring kan tilsyneladende ikke findes, man det fremgår af borgmester Olof Ischell's indvielsestale i 1735 (tak for tilsendte uddrag), at ordene er kongeord (men tillige refererende til freden i 1720 efter den store nordiske krig) og med historiens ret er selvskrevne til en fremtrædende plads på rådhuset. Om ordenes placering så er i overensstemmelse med kongens planer? Ja, det er nok endnu vanskeligere at få bekræftet.
112. Se især Niels Friis *Trefaldighetskyrkans orgel*, Kristianstad 1961.
113. Som dokumentation for dette – og samtidig som prøve på sproget i tidens regninger – meddeles her kvittering nr. 15 i læg 2 fra pakke nr. 194 i Kristianstads lensregnskaber (Rigsarkivet) for 1631 – 32 (skæringsdagen for disse regnskaber var altid 1. maj): Anno 1632 haffuer ieg denn 31 Januarij bekommen fuldt Betalling for forn. Arbejdt, denne Contragt [nr. 15] om formellder, saa jeg tacker denne welb. Mand Jørgen Urne gantz for guod Betalling. Datum Christianstadt ut supra. Caspar Høffer snecker, min echen handt«. Både kontrakt og kvittering er aftrykt i *op. cit.* af F.R. Friis (i note 8 her) som bilag nr. 5 side 38. Tallet 149 hos Friis er formentlig en trykfejl. Tilbage stod f.eks. staffering og forgyldning, for hvilke arbejder der først foreligger kvitteringer i de kommende måneder.
114. Se *op. cit.* af G. Rietschel (i note 38 her) side 872ff.
115. Se *op. cit.* af Axel Kroon m.fl. (i note 5 her) side 177ff.
116. Se *Kancelliets Brevbøger*.